

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

Ο ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΑΛΕΤΑΣ
ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΗΣ *ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ*
ΤΟΥ J. B. SAY

ΑΝΑΤΥΠΟ

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ «ΜΝΗΜΩΝ» άρ. 9

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

*Μελέτες στη Μνήμη
τῆς Δέσποινας Θεμελῆ-Κατηφόρη*

ΑΘΗΝΑ 1994

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

Ο ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΒΑΛΕΤΑΣ
ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΟΥ J. B. SAY

Ὡς τὴν Ἐπανάσταση τοῦ '21 ἡ ὀρμητικὴ ἑλληνικὴ ἐμπορικὴ «τάξη» καὶ ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία γενικότερα δὲν μπόρεσε νὰ φτάσει στὸν ἀναβαθμὸ τῆς ἀπόκτησης στὴ γλώσσα τῆς ἐνὸς βιβλίου πολιτικῆς οἰκονομίας, παρόλο ποῦ εἶχε ἀποκτήσει τέσσερα «συστήματα» ἐμπορικῶν ἐγχειριδίων, στὴ Βενετία, στὴ Βιέννη, στὴν Τεργέστη καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη¹.

Ὡστόσο ἡ ἀργὴ διαδικασία τῶν πολιτισμικῶν φαινομένων πρὸς ἓνα τέτοιο στόχο εἶχε ξεκινήσει καὶ τὰ βήματά της γίνονταν ὄλο καὶ πιὸ γοργὰ κατὰ τὶς τρεῖς δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση, καθὼς οἱ ἀνάγκες μεγάλωναν, οἱ συνειδητοποιήσεις μέστωναν καὶ στὰ ἐκσυγχρονιστικὰ αἰτήματα διατυπώνονταν ἀπαντήσεις μὲ θεωρητικὲς προϋποθέσεις, κατακτημένες κατὰ τὶς πολλαπλὲς ἐπαφὲς τῶν Ἑλλήνων μὲ τὰ φωτισμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης².

Πρωτοπόρος τῆς ἐκσυγχρονιστικῆς προσπάθειας καὶ σ' αὐτὸν τὸν τομέα ὁ Ἄδαμάντιος Κοραῆς, στέλνει ἀπὸ τὸ Παρίσι τὸ 1815 στὸν Ἰάκωβο Ρῶτα στὴν Τεργέστη τὴ δῖτομη δεύτερη ἔκδοση τοῦ βιβλίου *Traité d'Economie politique* τοῦ Say καὶ τὸ συνοδεύει μὲ τὴν ἀκόλουθη προτροπὴ: «τοῦτο μάλιστα μὲ προσοχὴν ν' ἀναγνώσῃς σὲ συμβουλευώ, καὶ ἂν εἶναι τρόπος νὰ τὸ διδάξῃς καὶ εἰς ἄλλους, ὅτι ἡ ὑπόθεσίς του συμφέρει εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τῶν ἔθνων. Ἡ ἐπιστῆμη του εἶναι νεοφανὲς πρᾶγμα, ἤγουν ἄρχισε πρὸ τεσσαράκοντα ἢ πεντή-

1. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια τῆς Βενετοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας καὶ ἡ ἐμπορικὴ ἐγκυκλοπαιδεία τοῦ Νικόλαου Παπαδόπουλου*, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ, Παράρτημα τοῦ περιοδικοῦ *Μνήμων* ἀρ. 5, 1990 [=1991] σ. 48-54, 84.

2. Φίλιππος Ἡλιοῦ, «Ἀπὸ τὴν παράδοση στὸ Διαφωτισμὸ: ἡ μαρτυρία ἐνὸς παραγοῦ», εἰσαγωγὴ στὸ βιβλίον: Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα ἀπὸ τὸ Ἄμστερνταμ*, ἐπιμέλεια Φίλιππος Ἡλιοῦ, Ἀθήνα, Ἑρμῆς, Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 32, 1976, σ. ξ'-ξα'. -- Ἀλκης Ἀγγέλου, «Ἰγνηλατήσεις Πολιτικῆς Οἰκονομίας στὸ χῶρο τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Ὁ Ἐραμιστὴς* 19 (1993) 66-101.

κοντα ἔτη, ἀλλὰ τώρα ἐσαφηνίσθη ἀκριβέστερον. Πλειότερα νὰ σὲ εἶπω κατὰ τὸ παρὸν δὲν ἔχω δύναμιν»³.

Τὰ ἴδια χρόνια, στὰ ἡγετικά στρώματα τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας στὴν Κωνσταντινούπολη, ἔχουν συνειδητοποιηθεῖ αὐτὲς οἱ προτεραιότητες καὶ ἡ οἰκοδιδασκαλία ἔχει περιλάβει τὴν πολιτικὴ οἰκονομία στὰ διδασκόμενα μαθήματα. Γράφει στὰ ἀπομνημονεύματά του ὁ Νικόλαος Ἄλεξ. Σουτσοσ (1798-1871): «Στὴν Κωνσταντινούπολη ἐπιδόθηκα στὴ μελέτη μὲ ἓναν ἔνθερμο ζῆλο. Ὁ πατέρας μου εἶχε γράψει στὸν Ν. Μάνο, ποὺ βρισκόταν στὸ Παρίσι ὡς ἀποκριτάρης τῆς Πύλης, νὰ μᾶς στείλει μερικὰ ἐκλεκτὰ βιβλία· μᾶς ἔδωσε μεταξύ ἄλλων τὰ ἔργα τοῦ Le Harpe καὶ τὴν πρώτη ἔκδοση σὲ δύο τόμους τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τοῦ Say, συστήνοντάς μας νὰ τὰ καταβροχθίσουμε. Ἐπιδόθηκα ὄντως μὲ μιὰ ἀκούραστη ἔφεση: διατηρῶ ἀκόμη ἄλλωστε τὶς ἀναλύσεις καὶ τὰ παραθέματα ὄλων τῶν διδασκτικῶν καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν βιβλίων ποὺ ἀπετέλεσαν τὸ ἀντικείμενο τῶν μελετῶν μου. Ἡ συνέχεια αὐτῶν τῶν μελετῶν διακόπηκε, εἶναι ἀλήθεια, ἀπὸ τὴν ἀφιξὴ τοῦ πατέρα μου στὸ πριγκιπάτο· τὶς συνεχίσαμε στὴν Kronstadt (Μπρασόβ, Στεφανούπολη) ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ καθηγητῆ μας Σερουίου μὲ τὸν ὁποῖο διατρέχαμε τοὺς Ἑλληνες συγγραφεῖς, καὶ τοῦ δασκάλου μας τῆς Γαλλικῆς Vassan ποὺ μᾶς ἔβαζε νὰ γράφουμε μακρόπνοες ἐκθέσεις: ὅμως αὐτὸ ποὺ μᾶς ὠφέλησε περισσότερο ἦταν ἡ ἀνάγνωση καὶ ἡ ἀνάλυση ποὺ κάναμε ἀπὸ κοινῶν τῶν καλύτερων ἔργων ποὺ μποροῦσαμε νὰ ἀποκτήσουμε πάνω σὲ θέματα φιλοσοφίας, δικαίου καὶ πολιτικῆς οἰκονομίας»⁴.

3. Ἀδαμάντιος Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, ἔκδοση ΟΜΕΔ, τ. Γ', Ἀθήνα 1979, σ. 426 καὶ 425. Ἀνάμεσα στὰ βιβλία τοῦ Ρῶτα βρέθηκε τὸ βιβλίον μὲ πολλὲς σημειώσεις του (ἀνακοίνωση Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκου). Τὸ ἴδιο βιβλίον ἀναγράφεται στὸ περιοδικὸ *Ἐρμῆς Ὁ Λόγιος* 7 (1817) 510, ἐνῶ στὸν τ. 9 (1819) 15, ἀναφέρεται ὁ Say μεταξύ τῶν συγγραφέων «οἷτινες κατέγιναν εἰς τὴν σπουδῆν τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας» ὅτι δίδασκε τὸ μάθημα στὸ «Ἀθηναίων» τοῦ Παρισίου ὅπου «θέλει ἐξετάσει τὰς συνεργείας, δι' ὧν ἡ πλεον γνωστὴ Πολιτικὴ οἰκονομία βάζεται εἰς πρᾶξιν ἤδη, ἀναπτύσσων ἔτι τὰ διάφορα εἶδη τῶν ἐθνῶν, τὰς προόδους τοῦ πολιτισμοῦ, καὶ τὴν τελείαν πολιτικὴν ἀποκατάστασιν» (σ. 137, 138, 140). Στὸ ἴδιο περιοδικό, τ. 11 (1821) 225, κάτω ἀπὸ τὸν τίτλο *Πολιτικαὶ ἐπιστήμαι. Πολιτικὴ οἰκονομία* ἀναγράφονται τὰ βιβλία: *Principes d' économie politique...* par M. T. R. Malthus καὶ σημειώνεται ὅτι «τὸ βιβλίον τοῦ κυρίου Malthus εἶναι διὰ τὴν Ἀγγλίαν ὅτι τὸ τοῦ κυρίου Say διὰ τὴν Γαλλίαν. Δὲν συμφωνοῦσιν ὡς τόσον κατὰ πάντα αὐτοὶ οἱ δύο συγγραφεῖς» *Letters à M. Malthus sur différens sujets d' économie politique...* par J. B. Say καὶ σημειώνεται «καὶ ἐπιστολαὶ αὐτὰι ἀναιροῦσι τινὰ μέρη τῆς διδασκαλίας τοῦ κυρίου Malthus» *La politique d' Aristote...* traduit... M. Champagne καὶ σημειώνεται ὅτι «τὸ βιβλίον τοῦτο πρέπει νὰ θεωρεῖται ὡς τὸ καθολικώτερον στοιχειῶδες σύγγραμμα περὶ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, καὶ ὡς Ἐγχειρίδιον τῶν ἐπικτητικῶν». Καὶ πάλι ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς στίς 22 Αὐγούστου 1828 θέλει νὰ περιλάβει τὴν *Πολιτικὴ Οἰκονομία* τοῦ Say στὰ ὁμοειδῆ κυρίως ἑπτὰ βιβλία ποὺ στέλνει στὸν Ἀλέξανδρο Κοντόσταυλο στὴν Αἴγινα: «Εἰς τὰ ἄνω βιβλία σου ἤθελα νὰ βάλω τὴν *Πολιτικὴν οἰκονομίαν* τοῦ De Say· ἀλλ' ἐξηντλήθη ἡ ἔκδοσις καὶ ἐτοιμάζει πολὺ διεξοδικώτερον· δὲν ξέρω πότε μέλλει νὰ τὴν τελειώσῃ. Ἐνθὺμιζέ μου τὴν ὅταν μὲ γράψῃς, ὅτι ἡ μνήμη μου ἐξησθένησε διόλου» (στὸ ἴδιο, τ. 5', Ἀθήνα 1984, σ. 103).

4. *Mémoires du Prince Nicolas Soutzo, grand logothète de Moldavie, 1798-1871*, publiés par Panaioti Rizos, Βιέννη 1899, σ. 43-44. — Ὁ Γεώργιος Σερουῖος ἦταν δάσκαλος στὴν Κωνσταντι-

Με τη μαρτυρία αυτή βρεθήκαμε και πάλι στο Παρίσι: ο Νικόλαος Μάνος, που στέλνει τὰ βιβλία στην οικογένεια του Σούτσου, επικοινωνεί και άκούει τὶς συμβουλές του Ἄδ. Κοραῆ (1817-1818)⁵. Ἄλλος γιὸς τοῦ Ἄλεξ. Σούτσου, ὁ Ἰωάννης (1803-1890), ἐπιβεβαιώνει τὴν παραπάνω μαρτυρία τοῦ ἀδελφοῦ του γιὰ τὶς ἐπιδόσεις τῶν ἡγεμονοπαίδων στὴν Κρονστάνδη: στὸ μεγάλο σημειωματάριό του με περιλήψεις καὶ ἀποσπάσματα ἀπὸ διάφορα βιβλία ἑλληνικά καὶ κυρίως γαλλικά, πού ἄρχισε νὰ γράφεται τὸ 1823 στὴν Κρονστάνδη ὑπάρχουν καὶ μεταφρασμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴν *Traité d'Economie Politique* τοῦ Say⁶. Ἄλλος ἀδελφός, ὁ Γεώργιος (1800-1870) παραστέκει τὸν Σπυρίδωνα Βαλέτα ὅταν μεταφράζει τὸν Say, τοῦ στέλνει συγχαρητήρια ἐπιστολὴ (Στεφανούπολη, 1 Μαΐου 1827) καὶ μεταφράζει γιὰ τὸν Βαλέτα τὴν κριτικὴ στὸ ἔργο ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ συγγραφέα Λουδοβίκο Say. Τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Γεωργίου Σούτσου μπορούμε νὰ τὴ θεωρήσουμε ἀποχαιρετιστήρια στὸ Βαλέτα πού ἐγκαταλείπει ἐκεῖνες τὶς μέρες τὴ Στεφανούπολη με τὴ γυναίκα του Αἰκατερίνη Κ. Σούτσου γιὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν στὸ Φιοῦμε⁷.

Μποροῦμε νὰ συνοψίσουμε: ἡ οἰκογένεια Σούτσου καὶ ἡ εὐρύτερη συνάφεια τῆς ἀπὸ τὸ 1817 ὡς τὸ 1827 στὴν Κωνσταντινούπολη, τὸ Βουκουρέστι καὶ στὴ Στεφανούπολη δέχεται ἀπὸ τὴν Εὐρώπη τὸ μήνυμα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας

νούπολη τῆς οἰκογένειας Ἄλεξ. Σούτσου ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνηψιῶν τῆς οἰκογένειας καὶ τῶν παιδιῶν τοῦ καπουκεχαγιᾶ του Κωνσταντίνου Δ. Σούτσου, πού ἦταν καὶ ἀνήψια του, κατὰ τὴν περίοδο 1812-1818: στὸ Βουκουρέστι 1819-1821 καὶ στὴ Στεφανούπολη 1821-1827. Βλ. Βασίλειος Φρ. Τωμαδάκης, *Γεώργιος Σερούιος (ἢ Σέρβιος) (1783-1849). Βίος καὶ ἔργον*, Ἀθήνα 1977, σ. 19-27, 183-184. — Ὁ Vassan πρέπει νὰ ταυτίζεται με τὸν Jean Wassan, πού ἦταν ἐκπαιδευτικὸς στὴν Κέρκυρα (— 1806), στὴ Λευκάδα (1806-1809), στὴν Κεφαλονιά (1809; —): Π. Γ. Ροντογιάννης, «Jean Wassan. Ἐνας σοφὸς τοῦ γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ Καθηγητὴς στὸ Τμῆμα Φιλοσοφίας τοῦ προκαταρκτικοῦ Σχολείου τῆς Λευκάδος: πρῶτου σχολείου Μ.Ε. στὸ νησί», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Ἑπτανησιακοῦ Πολιτισμοῦ» (Λευκάδα: 3-8 Σεπτεμβρίου 1984)*. «Πολιτισμικὲς ἐπαφές στὰ Ἑπτάνησα καὶ ἀναμεταδόσεις στὸν ὑπόλοιπο Ἑλλαδικὸ χῶρο, 16ος-20ὸς αἰ.», Ἀθήνα, Ἐταιρεία Λευκαδικῶν Μελετῶν, 1991, σ. 431-442. — Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, τ. Α', Ἀθήνα 1894, σ. 73. — Athanassios E. Karathanassis, *L'Hellénisme en Transylvanie. L'activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helléniques de Sibiu et de Braşov aux XVIII-XIX siècles*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 173.

5. Κοραῆς, *Ἀλληλογραφία*, ὁ.π., τ. Δ', Ἀθήνα 1982, σ. 3, 23, 34, 106.

6. Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ἀρ. 1857-2500*, με τὴ συνεργασία Μαρίας Α. Πολίτη, Ἀθήνα 1991, σ. 275 (ἀρ. 2253, φ. 334'). Ἡ κ. Μαρία Πολίτη εἶχε τὴν καλωσύνη νὰ μοῦ στείλει τὸ 1990 φωτοτυπίες τῆς περιγραφῆς πρὶν νὰ κυκλοφορήσει τὸ βιβλίο. Ὁ Ἰωάννης Σούτσος θὰ σπουδάσει ἀπὸ τὸ 1825 ὡς τὸ 1830 στὴ Γενέβη καὶ θὰ γίνεῖ πρῶτος καθηγητὴς Πολιτικῆς Οἰκονομίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (1837).

7. Γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ θὰ ὑπάρξουν στὴ συνέχεια αὐτῆς τῆς μελέτης ὅλες οἱ ἀπαραίτητες πληροφορίες καὶ τὸ κείμενο τῆς ἐπιστολῆς θὰ ἐκδοθεῖ στὸ παράρτημα (ἀρ. 2). Τὰ θέματα τοῦ Βαλέτα καὶ τῆς ἐποχῆς του ἐλπίζω νὰ παρουσιαστοῦν ἀνετότερα σὲ ἕνα βιβλίο μαζί με τὰ κείμενά του.

καὶ τὸ «ἐπέξεργάζεται» ἀπὸ τὸ στάδιο τῆς ἀπλῆς μαθητείας ὡς τὴ μετάφραση καὶ τὴν κριτική. Γιὰ νὰ κατανοήσουμε τοὺς ἀναβαθμοὺς αὐτῆς τῆς προσέγγισης πρέπει νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ τὰ δρωῶντα πρόσωπα καὶ τὶς κοινωνικὲς ὁμάδες στὶς ὁποῖες ἀνήκουν καὶ ἀκόμη τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποῖους ἀπαντοῦν σὲ ἐποχὲς ποὺ οἱ ἰδεολογικὲς τοὺς ἐπιλογὲς διέγραψαν τὶς τροχιὰς τοὺς καὶ ἡ γενικευμένη κρίση τῶν διαπλεκόμενων συστημάτων, ποὺ προσδιορίζουν τὶς συμπεριφορὲς τοὺς, συναντήθηκε μὲ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821.

Ὁ Σπυρίδων Ἰωάννου Βαλέτας γεννήθηκε στὴν Ἴο τὸ 1779. Ἐκεῖ πρέπει νὰ ἔμαθε τὰ ἐγκύκλια γράμματα ὅπου τὰ χρόνια 1788-1792 εἶναι μαρτυρημένο ὅτι δίδασκε ὁ Ἰλαρίων Σιναΐτης ὁ Κρῆς καί, κατὰ τὴν ὁμολογία του, πληρωνόταν τὸ μισθό του «παρὰ τοῦ εὐγενεστάτου ἄρχοντος λογιστάτου»⁸. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Βαλέτα, Λογιώτατο, τὸν πατέρα τοῦ Σπυρίδωνος, τὸν ὁποῖο οἱ γνωστὲς μας μαρτυρίες (ἐδῶ ὑπάρχει ὁ κίνδυνος νὰ ἀναφέρονται σὲ περισσότερα ἀπὸ ἓνα συνώνυμα πρόσωπα) τὸν ἀναφέρουν: 1775 βεκύλης τοῦ Δραγομάνου τοῦ Στόλου· 1790, 1802 ἄνθρωπος τοῦ Δραγομάνου· 1798-1799 μάρτυρας σὲ ἔγγραφο τοῦ δραγομάνου Ἀλεξ. Ν. Σούτσου στὴν Κωνσταντινούπολη⁹. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ θεωρήσουμε ἐφικτὲς τὶς προσπάθειες στὴν κοινωνία των Φαναριωτῶν γιὰ τὸν Σπυρίδωνα, ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ὁ βιογράφος του Π. Ἀργυρόπουλος: «Δὲν εἶναι βεβαίως καιρὸς νὰ ἐκδώσῃ ἡ ἱστορία τὴν ἀνέκκλητον ἀπόφασίν της περὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀριστοκρατίας. Ἡ ἀληθὴς ἱστορία σιωπᾷ πρὶν ὁ χρόνος τὴν καθιδρύσῃ ἐπὶ τοῦ τρίποδος τῆς ἀμεροληψίας· ἀλλ' εἶναι ἀναντίρρητον, ὅτι ἡ ἀριστοκρατία αὕτη δὲν περιεκλείετο ἐντὸς σιδηροῦ κύκλου ἀπροσίτου εἰς πάντα μὴ εὐρισκόμενον ἐντὸς αὐτοῦ διὰ τῆς γεννήσεως· ἐκ τοῦναντίου μάλιστα, οὐδεὶς τῶν ἱκανῶν καὶ πεπαιδευμένων προσήλθεν, ὅστις δὲν ἐπολιτογραφῆθη δικαίωματι ὑπεροχῆς καὶ ἀτομικῆς ἀξίας, ἐντὸς τῆς ἀριστοκρατικῆς ταύτης ὁμηγύρεως»¹⁰.

8. Βασίλειος Βλ. Σφυρόερας, «Ἰλαρίων Σιναΐτης ὁ Κρῆς (1765;-1838) καὶ αἱ δύο ἐπιστολαὶ του περὶ τῆς μεταφράσεως τῶν Ἀγίων Γραφῶν», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 20 (1969-1970) 228.

9. Ἀντώνιος Λιγνός, *Ἀρχεῖον τῆς Κοινότητος Ἰδρας*, τ. Α', Πειραιᾶς 1921, σ. 143-144, 201-202, 292, 306-307. — Βασ. Σφυρόερας, «Οἱ Δραγομάνοι τοῦ Στόλου. Ὁ θεσμὸς - οἱ φορεῖς», *Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 14 (1964), Ἀθήνα 1966, σ. 51-58. Ὁ Ἰωάννης Σακκελίων, «Ἀνέκδοτά τινα», *Πανδώρα* 18 (1867-68) 145-149 ἐκδίδει 4 ἀχρονολόγητες ἐπιστολὰς τοῦ Δανιὴλ Κεραμέως διδασκάλου στὴν Πάτμο (1769-1801) πρὸς τὸν Ἰωάννη Βαλέτα, τὸν α' Ἰωάννην τὸν λογιστάτον», ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ, καὶ σημειώνει ὅτι ἡ παράδοσις θέλει τὸν Σπυρίδωνα νὰ μαθητεύει κοντὰ στὸν Δανιὴλ. Ἀπὸ τὶς ἐπιστολὰς φαίνεται ἡ ἰσχὺς τοῦ Ἰωάννη στοὺς ἡγετικὸς κύκλους τῆς Πόλης.

10. «Σ. Βαλέτας [νεκρολογία] στὸ τέλος:» Ἀθῆναι 13 Ἰουνίου 1843. Π. Ἀργυρόπουλος, ἐφημ. *Αἰών*, Ε' ἀρ. 450, 24-6-1843, σ. 2. Τὸν θάνατο καὶ τὴν κηδεῖα τοῦ Βαλέτα εἶχε σημειώσει ἡ ἴδια ἐφημερίδα στὸν ἀρ. 448 τῆς 16-6-1843.

Ὁ ἄλλος βιογράφος του ἀναφέρει ὅτι ἐκπαιδεύτηκε στὴν Πάτμο καὶ τὴ Σίφνο καὶ ὕστερα στὴν οἰκία Κωνσταντίνου Σούτσου στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἐδίδασκαν ὁ Νεόφυτος Βάμβας [1801-1807] καὶ ὁ Παῖσιος Καραπατάς [1804-1809], καὶ στὴν Πατριαρχικὴ Σχολή, ὅπου δίδασκε ὁ Δωρόθεος Πρώιος [1804-1807]¹¹. Στὴν Κωνσταντινούπολη εἶναι μαρτυρημένο ὅτι βρίσκεται ἀπὸ τὸ 1804. Τὸ 1808 χρησιμοποιοῖ τὸν τίτλο «Ὁ Ἄρχων Καμινάρης» πού μπορούμε νὰ τὸν συνδέσουμε μὲ τὴν πληροφορία ὅτι ἦταν γραμματέας τοῦ Κωνσταντίνου Δημ. Σούτσου Κεμπάπη (†1810), καπουκεχαγιᾶ τοῦ ἐξαδέλφου του Ἄλεξ. Ν. Σούτσου. Τὸν τίτλο θὰ ξαναχρησιμοποιήσει ὁ Βαλέτας ὅταν θὰ ὑπηρετήσει (1819-1821) στὸ Βουκουρέστι, γραμματέας τοῦ ἡγεμόνα Ἄλεξ. Ν. Σούτσου¹². Γιὰ τὴν περίοδο 1810-1816 δὲν ἔχουμε πληροφορίες γιὰ τὸ Βαλέτα. Ἡ πληροφορία ὅτι σπούδασε στὸ Παρίσι ὡς τὸ 1818 εἶναι «κατασκευασμένη»¹³, ἀφοῦ ἔχουμε τὴ μαρτυρία του τὸ 1827 ἀπὸ τὸ Φιοῦμε: «πρὶν ἀναχωρήσω διὰ τὴν πατρίδα, ἤθελα νὰ ἰδῶ τὴν Τεργέστην καὶ τὴν Βενετίαν, διὰ νὰ μὴ μείνω πάντῃ ἀνίδεος εὐρωπαϊκῶν πόλεων, ἀφ' οὗ κατήντησα τόσον πλησίον»¹⁴.

Βρίσκεται λοιπὸν ὡς τὸ 1818 στὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ περιβάλλον τῶν Σούτσων. Δὲν εἶναι γνωστὸ τί ἐπαγγέλλεται. Ἡ ἀλληλογραφία του μὲ τὸν

11. «Σπυρίδων Βαλέτας. [νεκρολογία], ἐφ. Ἄθηνᾶ, 1Β' ἀρ. 1025, σ. 6743 [=6243]. Ἡ ἀνώμνη νεκρολογία περιέχει λεπτομέρειες γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Βαλέτα καὶ οἱ περισσότερες εἶναι ἀκριβεῖς. Θὰ μπορούσε κανεὶς εὐκόλως νὰ ὑποθέσει ὅτι τὴ νεκρολογία ἔγραψε ὁ Ἐμμανουὴλ Ἀντωνιάδης (Πβ. καὶ Γιάννης Κόκκωνας, «Μιὰ ἀθησαύριστη ἀγγελία τοῦ Ν. Σ. Πίγκολου (1818). Μαρτυρία γιὰ τὴ συμβολὴ του στὴ διάδοση τῶν ἰδεῶν τοῦ Ρουσσώ», *Τετράδια ἐργασίας* 10 (1988) 121, σημ. 13) πού γνώριζε τὸ Βαλέτα. Ἡ νεκρολογία ἀποδόθηκε καὶ στὸν Κων. Σπ. Κόζα (Γιεώργιος Ι. Στίνης, «Ἡ Ἴος καὶ τὸ '21. Σπυρίδων Βαλέτας (ὁ φιλικὸς - ὁ στοχαστὴς - ὁ φιλελεύθερος - ὁ εὐεργέτης τῆς Ἴου)», *Ἐπετηρὴς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν* 9 (1971-1973) 614, σημ. 2).

12. Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Τὸ ἀναγκαστικὸ κοινὸ στὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ: οἱ συνδρομητές*, (ὑπὸ ἐκτύπωση), σ. 99: ὁ Βαλέτας γράφεται συνδρομητὴς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, 1804-1808 (6 βιβλία) 1816, 1818 (2 βιβλία) καὶ ἀπὸ Βουκουρέστι, 1819-1820 (3 βιβλία).

13. Ἀνδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, *Νεοελληνικὴ Φιλολογία*, τ. Β', Ἀθήνα 1857, σ. 242. — Τρύφων Ε. Εὐαγγελίδης, *Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, τ. Β', Ἀθήνα 1936, σ. 95. Θεόδ. Κ. Ὁθωνάϊος, *Ἡ νῆσος Ἴος, Ἱστορία, Λαογραφία, γενικὰ*, Ἀθήνα 1838, σ. 161. — Γ. Μ. Μερσίνης, «Σπυρίδων Ἴω. Βαλέτας. Μία ἐθνικὴ μορφή - ὁ φιλικὸς - ὁ εὐεργέτης τῆς Ἴου», ἐφ. *Ἴος*, Γ' ἀρ. 16, Μάρτιος-Μάιος 1967, σ. 1. — Γ. Ι. Στίνης, «Ἡ Ἴος καὶ τὸ '21. Σπυρίδων Βαλέτας...», *ἔ.π.*, σ. 602. — Ἀλίκη Σολωμοῦ, *Βιογραφικὸ Λεξικό*, τ. Β', Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1984, σ. 153. Στὰ τρία τελευταῖα δημοσιεύματα ὑπάρχει καὶ εἰκόνα τοῦ Βαλέτα.

14. Σπ. Βαλέτας, Φιοῦμε 17/29 Αὐγούστου 1827 πρὸς Μιχαὴλ Βασιλείου, Τεργέστη. *ΓΑΚ, Συλλογὴ Βλαχογιάννη, Ἀρχεῖο Βασιλείου*, φάκ. 199, ἀρ. 44. — Ἡ ἐπανάληψη ἑνὸς λάθους, διανθισμένου μὲ ρητορικὴς αὐθαιρέσιες, δημιούργησε καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἕνα μῦθο, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὰ γενικὰ γραμματολογικὰ προδρομικὰ ἔργα πέρασε στὴν τοπικὴ ἱστοριογραφία καὶ μὲ τὴς αὐθαίρετες ἀγιογραφικὰς προσχώσεις ξαναγύρισε σὲ γενικὴ χρῆσιν ἀπὸ τὴς σελίδες τοῦ βιογραφικοῦ λεξικοῦ.

Μιχαήλ Βασιλείου (1827-1828) αναδεικνύει ένα έμπειρο επαγγελματία σε χρηματιστηριακές και έμπορικές δραστηριότητες¹⁵.

Αυτά τὰ χρόνια μεταφράζει τὸ ἔργο τοῦ Ρουσσώ, *Λόγος περὶ ἀρχῆς καὶ βάσεως τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους*, ποὺ θὰ ἐκδοθεῖ, ὕστερα ἀπὸ δισταγμούς του, στὸ Παρίσι τὸ 1818 μὲ τὸ ψευδώνυμο Δημήτριος Ἀριστομένους. Ὁ *Λόγος* «πρὸ πολλοῦ μεταφρασθεῖς, ἔμελλε νὰ μείνῃ ἀνέκδοτος εἰς περισσότερον ἔτι χρόνον» ἂν δὲν βρισκόταν ὁ Παλαιολόγος Λεμονῆς νὰ ἀναλάβει τὴν ἐκδοση καὶ κυρίως ὁ Ν. Σ. Πίκκολος, ποὺ εἶναι ἀπὸ ἐκείνους ποὺ παρακίνησαν τὸν μεταφραστὴ καὶ ἀνέλαβε τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴ διάδοση τῆς ἐκδοσης σὲ χρόνους δύσκολους γιὰ τοὺς φιλοσόφους καὶ νεωτεριστές. Ἡ μετάφραση κρίθηκε εὐνοϊκὰ στὸ περιοδικὸ *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* καὶ κατὰ τὸν βιογράφο τοῦ Βαλέτα «ἔτυχε τῆς λευκῆς ψήφου τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ». Παρόλη τὴν ἀνωθυμία του ὁ Βαλέτας καὶ στὴν προσφώνηση στὸν Λεμονῆ καὶ στὸν πρόλογό του δὲν κρύβει τὶς ἀποστάσεις του ἀπὸ τὶς ιδέες τοῦ Ρουσσώ, ἴσως καὶ νὰ τὶς τονίζει, θέλοντας νὰ προστατεύσει τὸ βιβλίον ἀπὸ τὶς ἀντιδράσεις τῶν συντηρητικῶν: «Ὅθεν καὶ μετέφρασα τὸν λόγον ἐπιμελῶς, καὶ εἰς φῶς ἐτόλμησα νὰ τὸν ἐκδώσω, στοχαζόμενος, ὅτι τοιοῦτων ἐνοιῶν μελέτη καὶ διατριβή, ἐπιφέρει μέγα ὄφελος εἰς τοὺς ὁμογενεῖς μου. Ἄλλ' ὁ συγγραφεὺς καὶ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν ἀντιφέρεται, τὴν ὁποίαν ἡμεῖς πολλαχῶς ἀναζητοῦμεν. Μὴ διὰ τοῦτο ταραχθῆς, ὁμογενεὲς φίλτατε! ὅς τις καθὼς ὁ Ρουσσῶς, προτιμᾷ τὸν ἄγριον βίον, ἐκεῖνος μόνος πρέπει τῷ ὄντι καὶ νὰ καύσῃ τὴν βιβλιοθήκην του· ὅς τις ὅμως ἀποδέχεται τὸν κοινωνικόν, ἐξ ἀνάγκης ἔπεται, νὰ φιλοτεχνῇ καὶ νὰ φιλοσοφῇ»¹⁶. Ὁ Βαλέτας δὲν φαίνεται ποτὲ νὰ φανέρωσε εὐρύτερα ὅτι αὐτὸς ἦταν ὁ μεταφραστὴς, εἴτε γιὰτὶ συνέτρεχαν πάντοτε οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους χρησιμοποίησε ψευδώνυμο καθὼς ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία ἀκολούθησε συντηρητικότερους δρόμους, εἴτε γιὰτὶ καὶ ἐκεῖνος ἀργότερα ἔπαψε νὰ πιστεύει στὶς ἀρχὲς τοῦ Ρουσσώ¹⁷.

15. Ἐπιστολὲς Βαλέτα, Φιοῦμε 1827-1828, πρὸς Βασιλείου, Τεργέστη, ὁ.π., φακ. 199. —Κάποιο χρονικὸ διάστημα τῆς περιόδου 1811-1818, ποὺ βρίσκεται καὶ ὁ Βασιλείου στὴν Κωνσταντινούπολη, φαίνεται ὅτι ὁ Βαλέτας φιλοξενήθηκε στὸ σπίτι τοῦ Βασιλείου, ὅπως ὑπαινίσσεται στὸ γράμμα τῆς 17/29 Ἀπριλίου 1827, ἀπὸ τὸ Φιοῦμε: «Τὸ μικρὸν ὀσπήτιόν μου θέλει εἶναι πάντοτε ἀνοικτὸν πρὸς τὴν εὐγενεῖαν τῆς, κατὰ χρέος ἀκατάλυτον, καὶ ἂν φρονῆ ἄλλως περὶ τῆς διαθέσεώς μου, μὲ ἀδικεῖ. Ἐλα ἀδελφέ, νὰ μὲ ἰδῆς καὶ νὰ σὲ ἰδῶ, ἔλα νὰ συγκατοικήσῃς μετ' ἐμοῦ, ἂν ἀγαπᾷς, ὄχι δύο καὶ τρία ἔτη, ἀλλὰ δι' ὅλης τῆς ζωῆς σου, ἔλα νὰ σὲ περιθάψω καὶ νὰ σὲ παραμυθίσω λυπούμενον, ὅσον δύναμαι, διότι μὲ συνήγαγες ξένον εἰς τὸν οἶκον σου, καὶ μ' ἐπεριποιήθης, ὅσον ἐδυνήθης, καὶ τοῦτο χωρὶς νὰ τὸ χρεωστεῖς», ὁ.π., ἀρ. 44.

16. Γιάννης Κόκκωνας, «Μιὰ ἀθησαύριστη ἀγγελία τοῦ Ν. Σ. Πίκκολου (1818)...», ὁ.π., σ. 119-134. Τὰ ἀποσπάσματα εἶναι ἀπὸ τὰ προλογικὰ κείμενα τοῦ Βαλέτα στὸ βιβλίον. Βλ. καὶ Ρωξάνη Ἀργυροπούλου-Λουγγῆ, «Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσώ στὸν Νεοελληνικὸ διαφωτισμό», *Ὁ Ἑραριστὴς* 11 (1974), Ἀθήνα 1980, σ. 213-214.

17. «Ἐκ πείρας γνωρίζω πόσον εἶναι φοβερὸν τὸ κακὸν νὰ πιστεύῃ τις, ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύεται

Ὅστόσο ὁ Μιχαὴλ Βασιλείου, φίλος τοῦ Βαλέτα, ἔμπορος καὶ ἐκδότης στὴν Κωνσταντινούπολη, γινώριζε γιὰ τὴ μετάφραση¹⁸. Ἄλλωστε ὅταν ὁ Βαλέτας μετέφραζε Ρουσσώ (1815-1816 περίπου), ὁ Βασιλείου εἰδοποιούσε τὸν Ἄδ. Κοραῆ μὲ ἐντολὴ τοῦ Πατριάρχου Κυρίλλου γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν «ἀντιφιλοσόφων» στοὺς «Αὐτοσχέδιους Στοχασμούς» του¹⁹ καὶ συνεργάστηκε μὲ τὸ Βαλέτα στὸ πλαίσιο προσωπικῶν ἐκδοτικῶν δραστηριοτήτων του, ἀλλὰ καὶ στὸ πρόγραμμα τῆς Φιλολογικῆς Ἐφορίας τοῦ Συστήματος τῶν Ἑλλήνων Ἐμπόρων τῆς Κωνσταντινούπολης, τοῦ ὁποῦοι τὴν ὑλοποίηση εἶχε ἀναλάβει: ὁ Βαλέτας μετέχει στὴν ὁμάδα ποὺ μετέφρασε τὸν Πλούταρχο (Πλάτων Φραγκιάδης, Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, Γεώργιος Αἰνιάν)²⁰, στὴν ὁποία πρέπει νὰ προσθέ-

καὶ ζηραίνεται ὡς χόρτος: ὅτι ἡ μοῖρα του ἐπὶ γῆς μὲν εἶναι κόπος καὶ στεναγμός, περαιτέρω δὲ φορὰ καὶ ἐξουδένωσις. Κακῶν ἀνθρώπων συναναστροφή, κακῶν βιβλίων ἀνάγνωσις διέφθειραν κ' ἐμέ, κατὰ δυστυχίαν, ἐπὶ νεότητός μου: ἀλλ' ἡ μελέτη τῶν γραφῶν κατεστόρεσε τὸν σάλον τῆς ψυχῆς μου καὶ μὲ ἀνεκάλεσεν εἰς τὸν πιστὸν λόγον, τοῦ πατρός μου τὴν παράδοσιν: Σ(πυριδῶν) Ἰ(ωάννου) Β(αλέτας) Ἰ(ήτης), *Ὁ γέρον Λιμπέρης ἢ διάλογος...*, Ἀθήνα 1836, σ. 35-36. Ἄν ἡ περιγραφή τῆς μεταστροφῆς τοῦ Βαλέτα θυμίζει τὸν Ἀπόστολο Παῦλο, τότε τὰ πλησιέστερα χωρία εἶναι: Κορινθίους Α' 32-33· Γαλάτας Α' 14. Ἄλλωστε εἴμαστε στὰ χρόνια ποὺ ὁ Βαλέτας παραφράζει τὴν *Καينὴ Διαθήκη* (βλ. καὶ σημ. 74).

18. Γράφει ὁ Μ. Βασιλείου. Φιοῦμε 11/23-8-1828 στὸν ἐγγονό του στὴν Ὁδησσὸ Ἰωάννη Σπ. Μαῦρο, γιὰ τὸ Βαλέτα: «ὁ φίλος οὗτος εἶναι καὶ μετράται ἕνας ἀπὸ τοὺς προκομμενεστέρους τοῦ καιροῦ μας, καθὼς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν μετάφρασιν τοῦ περὶ ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων λόγου τοῦ Ρουσσώ: τὸ ὁποῖον βιβλιαράκι πρέπει νὰ εἶναι γνωστὸν εἰς τὸν πατέρα καὶ τυπωμένον ἀπὸ τὸν λεμονήν. Ἐπιθυμῶ νὰ ἔχῃ κανὲν ἀντίτυπον νὰ εὐρίσκησιν καὶ τὸ εἰς γαλλικὸν προτότυπον διὰ νὰ κάμῃ τὴν παρατήρησιν: σὲ βεβαιῶν ὅτι εἶναι τὸ ὠραιότερον ἀριστοῦργημα ἀπὸ ὅσα βιβλία ἐσυγγράφησαν ἢ μετεφράσθησαν εἰς τὴν ἀπλὴν γλῶσσαν μας καὶ ὡς τοιοῦτον ἐκηρύχθη τότε ἀπὸ τὸν λόγιον Ἑρμῆν εἰς τὴν Βιέννην. Τὰ δευτερία τούτου ἔχει ὁ περὶ εὐρέσεως τῆς ἀληθείας εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἐπιστημῶν λόγος τοῦ Καρτεσιῶ μεταφρασμένος ἀπὸ τὸν Ν. Πίκκολον καὶ τυπωμένος εἰς τὴν Κέρκυρα [...] καλλίστη εἶναι καὶ ἡ μετάφρασις τῶν λόγων τοῦ Φωκίωνος καμωμένη ἀπὸ τὴν Αἰκατερίνη Σούτσου [...]» (*Ἀρχεῖο Βασιλείου*, ὁ.π., Κώδικας Β 110 σ. 46). «Ὁ δὲ Σαῆς μου εὐρίσκειται κατὰ τὸ παρὸν εἰς τοιαύτην κατάστασιν, ὥστε δὲν δύναμαι νὰ τὸν ἐκδώσω, διότι εἶναι τὸ πρῶτον βιβλίον, τὸ ὁποῖον θέλω ἐκδώσει εἰς τὸ κοινὸν μὲ τὸ ὄνομά μου [...]». (Βαλέτας, Φιοῦμε 5/17-5-1828 πρὸς Μ. Βασιλείου, Τερζέστη. *Ἀρχεῖο Βασιλείου*, ὁ.π., φ. 199 ἀρ. 110).

19. Εὐγενία Χατζηδάκη, «Δύο ἐπεισόδια ἀπὸ τὶς διαμάχες τῶν φιλοσόφων», *Ἔρνος εἰς Ἀδαμάντιον Κοραῆν*, Ἀθήνα 1965, σ. 228-258 [Ἀνάτυπο: 1958]. Ὑστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ἀλέξανδρου Βασιλείου καὶ τῆς οικονομικῆς ἐκκρεμότητες ποὺ ἔπρεπε νὰ διαχειριστεῖ ὁ Μιχαὴλ φαίνεται ὅτι πικράθηκε μὲ τὸν Κοραῆ. Ἡ ψυχρότητα ἐπιτάθηκε μὲ τὶς ἀλλεπάλληλες καταστροφές τοῦ Βασιλείου καὶ τοὺς ἀναγκαστικὰ «πεζότερους» καὶ συντηρητικότερους δρόμους ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει. Βλ. καὶ Χρῆστος Κ. Ρέππας, «Ἀνέκδοτες ἐπιστολές τοῦ Ἠπειρώτη λογιῶ Μιχαὴλ Βασιλείου σὲ προσωπικότητες τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς διασπορᾶς κατὰ τὴν περίοδο 1821-1829», *Ἠπειρωτικὸ Ἡμερολόγιον* 11 (1989) 307-308, 341-343.

20. Τ. Σκληβερίτης, *Τὰ Ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια...*, ὁ.π., σ. 75-83, 145-149. Γιὰ τὴν μετάφραση τοῦ Πλούταρχου ἄς προστεθεῖ καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ βιογράφου τοῦ Βαλέτα (ἐφ. Ἀθηνᾶ, ἀρ. 1025, 15-6-1843): «διερμήνευσεν εἰς τὴν γραφομένην γλῶσσαν τέσσαρας παραλλήλους βίους τοῦ Πλου-

σουμε και την Αικατερίνη Κ. Σούτσου, μετέπειτα σύζυγο του Βαλέτα²¹.

Τό 1818 είναι σημαντικό έτος για το Βαλέτα. Στις 15 Νοεμβρίου έγινε η μύησή του στη Φιλική 'Εταιρεία. 'Ο 'Αλέξανδρος Σούτσος είχε διοριστεί η γγεμόνας στο Βουκουρέστι και ο Βαλέτας είχε πάρει θέση στον κύκλο της ύπηρεσίας του: «Σπυρίδων Βαλέτας, Νιότης, Διπλωματικός της έν Βουκουρε-

τάρχου' [...] τὸ φιλοπόνημα αὐτοῦ θαυμαστὸν διὰ τὴν ἀνθράν καὶ καλὴν λέξιν ἐναυάγησεν εἰς λιμένα τινὰ τῆς 'Ετρούριας' κατ' αὐτὸ τὸ ναυάγιον ἡ 'Ελλάς συναπάλεσε νέον ἔτι ὄντα, καὶ τὸν μέλλοντα διάδοχον τῆς σοφίας καὶ δόξης τοῦ Κοραΐ, Παῖσιον τὸν Καραπατᾶν ὄστις, κατ' αὐτὸν τὸν Βαλέταν, εἶχεν ὑπερφυῆ μνήμην καὶ κρίσιν, ἦν ἄριστος μαθηματικός, ἐλληνιστὴς βαθύτατος καὶ πολυμαθέστατος ἀνὴρ». (Τὸ ναυάγιο ἐγένεε στὶς 18-8-1818. Βλ. Νικ. Λ. Φορόπουλος, «Βιογραφικὲς εἰδήσεις γιὰ τὸν Παῖσιο Καραπατᾶ, διδάσκαλο τῆς Πατριάρχους Σχολῆς (1809-1817) μετ' ἀφορμὴ δύο ἐπιστολῶν», *Δωδεκανησιακὸν Ἀρχεῖον* 6 (1976) 209-217).

21. Γι' αὐτὴ τὴν «ἀξιοσέβαστον γυναῖκα» λίγα γνωρίζουμε. Κόρη τοῦ Κωνσταντίνου Δ. Σούτσου Κεμπάπη καὶ τῆς 'Ελένης Ρίζου Νερουλοῦ, γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη περὶ τὸ 1795 καὶ πέθανε στὴν 'Αθήνα τὸ Μάιο τοῦ 1837. Σύζυγος τοῦ Βαλέτα μετὰ τὸ 1819 καὶ μητέρα 6 παιδιῶν, ἀπὸ τὸ 1828 καὶ ὕστερα, ἀπὸ τὰ ὅποια δὲν ἐπέζησε κανένα. Μετέφρασε τοὺς *Διαλόγους τοῦ Φωκίωνος* τοῦ Mably, ποὺ ἐκδόθηκαν μετ' τὸ πατρικὸ της ὄνομα στὸ 'Ίασι τὸ 1819 ἀπὸ τὸν ἐξάδελφό της Θεόδωρο Νέγγρη (μὲ εἰσαγωγὴ του), ἀφιερωμένοι στὴ δόγμα Εὐφροσύνης Καλλιμάχη, σύζυγο 'Αλεξ. Ν. Σούτσου. 'Η μετάφραση, ὅπως δηλώνεται ἀπὸ τὴν ἴδια στὴν εἰσαγωγὴ, εἶχε σχεδὸν τελειώσει ὅταν ἐκδόθηκε στὴν Πετροῦπολη τὸ 1813 ἡ μετάφραση τοῦ ἴδιου ἔργου ἀπὸ τὸν 'Ιωάννη Κασκαμπά. [Τὶς δύο μεταφράσεις γνωρίζει ὁ 'Ιω. Δ. Παπαϊωάννου, ὁ ὁποῖος τὸ 1880 ἀνατυπώνει στὴν 'Αθήνα τὰ εἰσαγωγικὰ καὶ τὴ μετάφραση (τοῦ πρώτου διαλόγου) τῆς Αἰκατερίνης Σούτσου μετ' τὸ ὄνομα ὅμως τοῦ Κασκαμπά, καὶ τὰ κυκλοφορεῖ σὲ φυλλάδιο 68 σελίδων ἀξίας 1 δραχμῆς, ἐλπίζοντας νὰ ἐξοικονομήσει καὶ τὰ ἐξοδα ἐκτύπωσης τῶν ἄλλων τεσσάρων διαλόγων καὶ ἔτσι τὸ βιβλίον, μετ' τὴ μέθοδο τῶν φυλλαδίων, ὅπως λέει, νὰ «εἰσέλθῃ εὐκόλως εἰς τὴν καλύβην τοῦ πτωχοῦ 'Ελληνοῦ καὶ εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ ποιμένου»].

'Η πληροφορία ὅτι ἡ Αἰκατερίνη μετεῖχε στὴν ὁμάδα μετάφρασης τοῦ Πλουτάρχου προέρχεται ἀπὸ ὑστερόγραφο ἐπιστολῆς τοῦ Βαλέτα πρὸς Βασιλείου (Φιοῦμε 29-6-1827): «'Η σύζυγός μου σὰς προσκυνεῖ καὶ σὰς παρακαλεῖ νὰ τῇ σημειώσετε, τί ἀπέγινεν ἡ μετάφρασις τῶν βίων τοῦ Πλουτάρχου». *Ἀρχεῖο Βασιλείου, δ.π., σ. 199, ἀρ. 34*. 'Απὸ τὴ μεταφραστικὴ τῆς ἐργασία στὴ Στεφανούπολη, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βοήθεια ποὺ φαίνεται ὅτι προσέφερε στὸ Βαλέτα ὅταν μετέφραζε τὸ Say, μετέφρασε τὴν *Κλημεντίνα* ἢ ὅτι *ἀναγκαῖα ἢ μάθησις εἰς τὰς γυναῖκας. Σύγγραμμα μυθιστορικὸν Γακωνίας Δυφουρίας*. [Marie - Armande - Jeanne Gazon - Dufour, *De la nécessité de l'instruction pour les femmes*, Παρίσι 1805]. Τὰ ἴδια χρόνια ἡ ἐξαδέλφη της Ραλλοῦ 'Αλεξ. Σούτσου μεταφράζει καὶ ἐκδίδει στὴν Βενετία: *Παριναίσεις μητρὸς πρὸς θυγατέρα, ἐράνισμα ἀπὸ τὰ ἐκλεκτότερα συγγράμματα τῆς Δελαμπέρ* [Anne - Thérèse De Lambert, *Avis d'une mère à sa fille, suivis de Réflexions sur les femmes*, Παρίσι 1734]. Στὴ μετάφραση φαίνεται ὅτι συνεργάστηκε καὶ ὁ Βαλέτας, ὁ ὁποῖος καὶ τὴν ἐξέδωσε στὴν 'Αθήνα τὸ 1840 ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό της. [Ἐγραφε ὁ Βαλέτας στὸ Βασιλείου ἀπὸ τὸ Φιοῦμε, 11-4-1828: «Καταγίνομαι νὰ διορθώσω τὰς μεταφράσεις μου καὶ νὰ τὰς ἐτοιμάσω διὰ τὸν τύπον. Ἐχω μίαν μικρὰν μετάφρασιν, ἣτις δὲν ἔχει σημειώματα καὶ ἀκολούθως δύναται ὁ τυπογράφος τοῦ Τριεστίνου νὰ τὴν τυπώσῃ. Ὅθεν ἀσπαζόμενος τοῦ ἀγίου Ἀρχιμανδρίτου κυρ Μισαὴλ τὸν παρακαλῶ νὰ ὁμιλήσῃ μετ' τὸν Τυπογράφον, διὰ νὰ μάθῃ πόσα ριορίνια ζητεῖ εἰς τὴν κόλλαν». Καὶ στὶς 5/17-5-1828: «σὰς προσφέρω μίαν μετάφρασιν μου ἐκείνην τὴν μυθιστορικὴν, τὴν ὁποῖαν θέλετε ἴσως τυπᾶσαι μετ' περισσότεραν ὠφέλειάν σας [...] τὸ

στίω αὐθεντίας. Χρόνων 38. Διὰ τοῦ Ἰωάννου Πολυχρονιάδη, 1818 Νοεμβρίου 15, Κωνσταντινούπολις. Τῷ Θεοκλήτῳ Φαρμακίδῃ. Βιέννην. Γρ. 20»²².

Ἄπο τῆ θέση τοῦ ἰδιαίτερου γραμματέα τοῦ ἡγεμόνα στοῦ Βουκουρέστι, ὁ Βαλέτας θά προωθήσει αἰτήματα σέ ζητήματα παιδείας τοῦ Γένους²³ καί θά

βιβλίον τοῦτο εἶναι σελίδων χειρογραφικῶν 255, εἰς τέταρτον κόλλας διπλωμένον. Τὸ δὲ τυπογραφικὸν δὲν στοχάζομαι νὰ λάβει πολλὴν διαφορὰν κατὰ τὰς σελίδας, ἂν τυπωθῆ εἰς ὄγδοον διότι δὲν εἶναι πολλὰ ἀραιογραφικόν· νομίζω μάλιστα ὅτι τὸ ἀνήκον εἰς αὐτὸ μέγεθος πρέπει νὰ εἶναι μικρόν ὄγδοον». Καί πιὸ κάτω συμπληρώνει: «σᾶς δίδω μετὰφρασιν μικροτέραν μὲν, πλὴν περισσοτέρων ἀγοραστῶν, διότι θέλουν τὴν ἀγοράσει ἄνδρες καὶ γυναῖκες, πεπαιδευμένοι καὶ ἀμαθεῖς». Ἄπο τὸ 1828 ὡς τὸ 1837 ἡ Αἰκατερίνη ἴσως ἀναθεώρησε τὴ μετὰφραση καὶ πάντως μὲ ἡμερομηνία 4-1-1837 ἔγραψε ἐπίστολὴ πρὸς τὴν Κυρίαν Σ*...» — πρόλογο πού καλύπτει τίς σ. ε΄-ιβ΄ τοῦ βιβλίου, πού ἐκδόθηκε μετὰ τὸ θάνατό της, ἀπὸ τὸ Βαλέτα τὸ 1840.

Ἄπο τῆ μεταφραστικῆς τῆς ἐργασίας στοῦ Φιοῦμε (1827-1829) δημοσίευσσε στὴν ἐφ. Ἡὼς τοῦ Ναυπλίου, φ. 7-8, 3-4-1830, σ. 10-14 «Διατριβὴ Γεωργικὴ ἢ πρόθεσις φυτείας νέου δένδρου ἐλαίας». Ἡ δημοσίευσή διακόπηκε ὅταν ἐκλείσαν τὴν ἐφημ. τοῦ Ἐμμ. Ἀντωνιάδῃ. Ἡ μετὰφραση ἔγινε ἀπὸ τὴν ἐφημ. *Osservatore Triestino* καὶ ἡ διατριβὴ ἦταν τοῦ δασκάλου τοῦ Λυκείου τῆς Ζάρας Δαλματίας Βουτούρη· ἡ Αἰκατερίνη σημειώνει στοῦ εἰσαγωγικοῦ σημειώμα: «ἐλπίζουσα ὅτι ἡ τοιαύτη φυτεία θέλει εὐδοκίμησει μάλιστα εἰς τὸ κλίμα τῆς Ἑλλάδος μετὰφρασα τὴν διατριβὴν [...]. Ἡ σπουδὴ μου αὕτη δὲν ἀποβλέπει ἄλλο παρὰ εἰς τὴν ὠφέλειαν τῆς πατρίδος μου».

Ἡ ἐφ. Ἀθηνᾶ τοῦ Ἐμμ. Ἀντωνιάδῃ τὴν νεκρολόγησε στίς 26-5-1837, ἀρ. 439, σ. 1787: «Ὁ θάνατός της ἐστέρησε τὸ γυναικεῖον φύλον τῆς πατρίδος μας ἀπὸ μίαν ἀξιοσέβαστον γυναῖκα, ἥτις τὸ ἔκοσμοῖσε τόσον μὲ τὴν ἀρετὴν, τὴν παιδείαν καὶ τὰ γενναῖα φρονήματά της».

22. Βαλέριος Γ. Μέξας, *Οἱ Φιλικοί*, Ἀθήνα 1937, σ. 24. — Ι. Α. Μελετόπουλος, *Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία*. Ἀρχεῖον Π. Σέκερη, Ἀθήνα 1967, σ. 159.

23. Στίς 28-4-1820 «οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐπίτροποι τῆς Χίως Σχολῆς Ἐμμ. Σκαραμαγκᾶς καὶ Ματθαῖος Μαυροκορδᾶτος γράφουν «τῷ εὐγενεστάτῳ Ἀρχοντὶ Μεγάλῳ Γραμματικῷ Σπυρίδων Βαλέττα» θυμίζοντάς του ὅτι «ὁ πρῶτος αὐτῆς διοργανιστῆς εἶναι ὁ σοφὸς ἐκεῖνος Γέρων [Κοραῆς], τοῦ ὁποῦ αἱ μελέται καὶ ψυχικαὶ διαθέσεις ἐστάθησαν πάντοτε μία ἀπὸ τὰς γλυκυτέρας μελέτας τοῦ εὐγενοῦς σου πνεύματος καὶ ἡ συναρμονία τῶν διαθέσεών σου. Ὁ εἰς αὐτὴν πρωταγωνιστῆς [Βάμβας] εἶναι ἐκεῖνον φίλος καὶ σὸς, καὶ τοῦ ζητοῦν νὰ ἐγχειρίσει τὴν αἴτησή τους γιὰ ἀνανέωση τοῦ χρυσοβούλου ὑπὲρ τῆς Σχολῆς στὸν Ἠγεμόνα καὶ νὰ τὴν ὑποστηρίξει. Ὁ Ν. Βάμβας τοῦ γράφει στίς 28-7-1820 γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴ χαρὰ του γιὰ τὴν ἀποστολὴ, ἀπὸ τὸν Ἠγεμόνα, τοῦ Αλέξανδρου καὶ τοῦ Παναγιώτη Σούτσου στοῦ Παρίσι γιὰ σπουδὲς μὲ γράμμα συστατικὸ τοῦ Ἠγεμόνα πρὸς τὸν Ἀδ. Κοραῆ (*Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, ἀρ. 13 (1-7-1820) 391-2) καὶ νὰ εὐχηθῆ ἵπνάντοτε σταθερὰν εὐτυχίαν, ἀξίαν τῆς σταθερᾶς ἀρετῆς καὶ παιδείας σου· καὶ δὲν ἀμφιβάλλω, ὅτι, ἔχων καὶ τὴν εὐνοίαν καὶ τὴν πίστιν τοιοῦτου ἡγεμόνος, θέλεις συνεργῆσαι εἰς πολλὰ κοινωφελῆ ἔργα» (Γ. Μ. Μερσίνης, «Σπυρίδων Ἰω. Βαλέττας», ἐφ. Ἰος, φ. 19, Νοέμ.-Δεκέμ. 1967. — Γ. Ι. Στίνης, «Σπυρίδων Ι. Βαλέττας», ἐφ. Ἰος, φ. 38, Μάιος-Ἰούνιος 1971). Ὁ Βαλέτας φροντίζει γιὰ τὴ συλλογὴ συνδρομητῶν τοῦ π. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* (βλ. τ. 10 (1820) 184) ἢ ἄλλων βιβλίων (*Φιλολογικὸς Τηλέγραφος*, 1 Μαρτίου 1820, στ. 39). Ἀκόμη ἀναλαμβάνει νὰ διαθέσει ἀντίτυπα τῆς *Ἠθικῆς* τοῦ Βάμβα (Στέρ. Φασουλάκης, «Ἄπο τὴν ἐκδοτικὴν δράση τοῦ Ν. Βάμβα», *Μνημοσύνη* 8 (1980-81) 176). Οἱ πληροφορίες τοῦ βιογράφου του (ἐφ. Ἀθηνᾶ, ἀρ. 1025, 15-6-1843) εἶναι γενικῆς καὶ ρητορικᾶς διατυπωμέναι: «... συνήργησεν εἰς τὴν καθίδρυσιν τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ σχολῆς, εἰς τὴν προσελκλήθησαν καὶ διέπρεψαν οἱ Βαρδαλάχοι, οἱ Στέφανοι Κανέλοι καὶ οἱ Γεννάδιοι· καὶ τότε ἐνήργησε τὴν παρὰ τοῦ ἡγεμόνος ἀποστολὴν τριῶν νέων σπουδαστῶν εἰς

χειριστεί με διπλωματικότητα και αποτελεσματικότητα τὰ ζητήματα πού προέκυψαν ἀπὸ τὴ δράση τῶν ἀποστόλων τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας καὶ μάλιστα τοῦ Γρηγορίου Δικαίου-Παπαφλέσσα, ἐνώπιον ἐνὸς ἡγεμόνα πού δὲν θέλει νὰ δημιουργήσει προβλήματα στὶς σχέσεις του μὲ τὴν Πύλη, μὲ τὴ Ρωσία ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ἢ τὸν μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας Διονύσιο Λούπου²⁴. Σὲ ὅλα αὐτὰ τὰ θέματα ὁ Βαλέτας δρᾷ συνεχῶς ἀλλὰ ἀπὸ τὸ παρασκήνιο, χωρὶς περιττὲς κινήσεις, ὅπως παρατήρησε καὶ ὁ Π. Ἀργυρόπουλος: «διέτρεξεν ὠφελίμως πρὸς τὸν ἐμπιστευθέντα τοιαῦτα πράγματα, πρὸς τὴν ἐπικράτειαν ἐντὸς τῆς ὁποίας εὕρισκετο καὶ ἰδίως πρὸς τὴν πρόοδον τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Ὁ βίος τοῦ ἀνδρὸς δὲν περιλαμβάνει πολλὰ συμβεβηκότα διότι οὐδέποτε σχεδὸν κατέβη εἰς τὸ στάδιον τῆς ἀμέσου ἐνεργείας τῶν δημοσίων πραγμάτων, ἀλλ' εὕρισκόμενος πλησίον ἀνδρῶν ἐνεργῶν, εἰς κέντρον πολιτικῆς κινήσεως, ἐχορήγει διὰ τοῦ λόγου καὶ τοῦ καλάμου του σύμπραξιν ἰσχυρὰν καὶ ἀνενδότης φιλόκαλον». Τὸ πλαίσιο δράσης τοῦ Βαλέτα, ὅπως τὸ σκιαγραφεῖ ὁ Ἀργυρόπουλος, φαίνεται νὰ εἶναι κοντὰ στὰ πράγματα καὶ ἡ ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Ἰγνάτιο Οὐγγροβλαχίας τὴν περίοδο 1819-1820 δείχνει καὶ ὑψηλὸ βαθμὸ καθαρότητας τῆς σκέψης του καὶ φαντασία κατὰ τὴν προσπάθεια ὑλοποίησης τῶν στόχων του καὶ κυρίως ἰδεολογικὲς ἀρχές, τίς ὁποῖες σέβεται κατὰ τοὺς ἐλιγμούς τῶν στρατηγικῶν του ἐπιδιώξεων. Ἡ γνώμη του γιὰ τοὺς Φαναριῶτες εἶναι ἀρνητικὴ, ὅσο καὶ ἂν πιστεύει ὅτι ὁ Σοῦτσος ξεχωρίζει. Τὴν ἴδια ὥρα ὑπερτονίζει, περιαυτολογώντας, τὴν καθαρότητα τῶν ἐπιλογῶν του καὶ τὴ σημασία τῆς προσωπικῆς του συμβολῆς: νὰ ἐνεργήσει ὁ Ἰγνάτιος γιὰ νὰ πεισθεῖ ὁ Καποδίστριας νὰ μεσολαβήσει στὸν Τσάρο γιὰ νὰ βοηθηθεῖ ὁ Ἀλ. Σοῦτσος «ὡς ἡγεμονεύων εἰς τὴν Βλαχίαν, χώραν ὑπόσπονδον

τοὺς Παρισίους καὶ τὴν ἡγεμονικὴν προσφορὰν ἐξακισχιλίων δραχμῶν ἐτησίαν πρὸς τὸν αἰδιδιμον Κοραῖν, τὴν ὁποῖαν ὁ ἐλεύθερος γέρον ἀπεποιήθη διασώζεται μέχρι τῆς σήμερον αὐθεντικὸν χρυσόβουλον ἔργον τῆς χειρὸς αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς ἀνεγέρσεως ἑλληνικοῦ θεάτρου ἐν Βουκουρεστίῳ τὸ ὁποῖον καὶ ἀνήγειρεν». Ὁ Ἀλεξ. Ρίζος Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, δ.π., τ. Α', σ. 76, τὰ ἀποδίδει ὅλα στὸν πατέρα του Ἰάκωβο, ποστέλνικο τοῦ Σοῦτσου. Πάντως ὁ Βαλέτας ἦταν σύμβουλος τοῦ ἡγεμόνα γιὰ θέματα παιδείας, καὶ σύμφωνα μὲ γερμανικὴ μαρτυρία (Ariadna Camariano - Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 77). Γιὰ τὴ συνεργασία του μὲ τὸν Ἰγνάτιο Οὐγγροβλαχίας γιὰ θέματα παιδείας ὑπάρχουν μαρτυρίες στὴν ἀλληλογραφία τους βλ. σημ. 25.

24. Ἡ διήγηση τοῦ Ἀμβροσίου Φραντζῆ, *Ἐπιτομὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, τ. Α', Ἀθήνα 1839, σ. 154-163, ἀναδεικνύει πρωταγωνιστὴ τὸ Βαλέτα προκαλεῖ μάλιστα τὸ Βαλέτα καὶ τὸ Γ. Λεβέντη νὰ ἀρνηθοῦν ὅτι ἀπὸ τὰ γραφόμενά του δὲν ἀληθεύει. Ὁ Γεώργιος Λεβέντης (1790-1847) ὑποβαθμίζει τὸ ρόλο τοῦ Βαλέτα ('Αναστάσιος Ν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι*, τ. Ε', Ἀθήνα 1872, σ. 134-135. Βλ. καὶ Δημήτριος Β. Οἰκονομίδης, «Ὁ φιλικὸς Γεώργιος Θ. Λεβέντης (πέντε ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ του πρὸς Ἀλέξανδρον Βιλλαρᾶν)», *Πελοποννησιακά* 2 (1957) 70-71. — Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, δ.π., τ. Α', σ. 87.

τῆς 'Ρωσίας» ὥστε νὰ ἀποκτήσει τὰ ἀναγκαῖα χρήματα. Γράφει τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1819 στὸν 'Ιγνάτιο:

«Σεβασμιώτατε Πάτερ! ἔως τώρα σᾶς ἔγραφα ὡς γραμματεὺς μυστικὸς τοῦ ἡγεμόνος τῆς Βλαχίας· τώρα δὲ σᾶς γράφω ὡς Ἕλληνα, ἀφιερωμένος εἰς τὴν Πατρίδα μου, τὴν δυστυχεῖ Ἑλλάδα. Αὕτη ἡ δευτέρα σχέσις μου, εἶναι ἡ πρώτη, καὶ ἀρχαιότερα, καὶ πρεσβυτέρα, καὶ ἱερωτέρα. Πᾶσαν ἄλλην σχέσιν μου, ὡς πρὸς αὐτὴν χρεωστῶ νὰ τὴν καταφρονήσω. Πρῶτον εἶμαι Γραικός, καὶ ὕστερον εἶμαι ἄνθρωπος τοῦ αὐθέντου τῆς Βλαχίας· ὡς γνήσιον λοιπὸν γέννημα Ἑλληνικῆς ὠδίνος, ἐξομολοῦμαι πρὸς ἄνδρα ἑλληνικώτατον τὰ ἐξῆς. Εἶδατε πόσα γράφει ὁ αὐθέντης, καὶ ἐκαταλάβατε τὰς ἐννοίας του. Μὴ λησμονήσετε ὅμως ποτὲ ὅτι εἶναι φαναριώτης· ὁμολογῶ ὅτι ἔχει πολλὴν διαφορὰν ὡς πρὸς τοὺς λοιπούς, καὶ πρὸ πάντων ἔχει μεγίστην φιλοτιμίαν, πλην ἐγεννήθη, καὶ ἀνετράφη, καὶ ἐγήρασεν εἰς τὸ Φανάρι· οἱ τοιοῦτοι δὲν κινοῦνται ὑπὲρ τῆς πατρίδος, καθὼς κινοῦμαι ἐγώ, καταφρονῶν τὸ ἴδιον συμφέρον, καὶ πολλαχῶς ῥιψοκινδυνῶν, ἄλλως πως φέρονται εἰς τὰ πράγματα, καὶ ἡμεῖς πρέπει νὰ νομιζώμεν μέγα κέρδος, ὅταν δυνάμεθα νὰ τοὺς κινῶμεν εἰς ὠφελίμους πράξεις, συμβιβάζοντες μὲ αὐτάς τὰ πρὸς αὐτοὺς συμφέροντα. Ἐγὼ δὲν ἔπαυσα οὔτε θέλω παύσει ἀπὸ τὸν νὰ ὑπαγορεύω τὸν αὐθέντην, νὰ συμβιβάζῃ πάντοτε τὸ ἴδιον συμφέρον μὲ τὸ κοινόν· κατῴρθωσα εἰς τὴν καρδίαν του ἔως τώρα πολὺ πρᾶγμα, καὶ ἐλπίζω εἰς τὸ ἐξῆς νὰ κατορθώσω περισσότερον, ἂν λάβω τὴν βοήθειάν σας. Εἶναι τῶ ὄντι πτωχός, καὶ ἐξηπορημένος, καὶ ἔχει δίκαιον νὰ ζητῇ πόρους χρηματισμοῦ· δὲν πρέπει ὅμως νὰ μένωμεν εἰς τὴν διάκρισίν του. Ἐὰν ὁ Κόμης θελήσῃ νὰ τὸν βοηθήσῃ εἰς τὰ ζητήματά του (καὶ πρέπει νὰ θελήσῃ) εἶναι χρεῖα νὰ τὸν προσδιορίσῃ ἐν ταυτῶ, νὰ φροντίσῃ περὶ τῶν ἑλληνικῶν σχολείων, νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν Ἑταιρείαν τῶν Ἀθηνῶν, νὰ περιποιηθῇ ἐν γένει τὴν παιδείαν τῆς Ἑλλάδος ἡγουν ἀναλόγως μὲ τὴν συνδρομὴν τοῦ ὁ Κόμης, πρέπει νὰ τὸν ὑποχρεῶνῃ εἰς ὠφέλιμα πράγματα, καὶ μάλιστα εἰς τὴν Ἑλλάδα».

Ἡ εὐνοία τοῦ ἡγεμόνα στὸ Βαλέτα φέρνει τὸ φθόνο τῶν ἀνθρώπων τῆς αὐτῆς ἀλλὰ καὶ συγκεντρώνει τὶς ἐλπίδες γιὰ μεσιτεία του: «καθ' ἡμέραν μὲ ἔρχονται ἀναφοραὶ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα νὰ εἰπῶ, νὰ κάμω, νὰ παρακινήσω τὸν αὐθέντην εἰς τοῦτο καὶ εἰς ἐκεῖνο τὸ ἀγαθόν· ἄλλος ζητεῖ ἐκδόσεις βιβλίων, ἄλλος χρυσόβουλα σχολείων, ἄλλος ἀπαιτεῖ συνδρομὴν διὰ νὰ σπουδάξῃ»²⁵.

25. Π. Ἀργυρόπουλος, ἐφ. *Αἰών*, Ε' ἀρ. 450, 24-6-1843, σ. 2. Τὰ ἀποσπάσματα εἶναι ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ Βαλέτα, ποὺ ὑπογράφει ὁ δούλος τῆς Μ. Γράφτηκε γύρω στὸ Φεβρουάριο τοῦ 1819 στὸ Βουκουρέστι καὶ ἀπευθύνεται στὸν Ἰγνάτιο Οὐγγροβλαχίας στὴν Πίζα. Ἡ ἐπιστολὴ ἐκδόθηκε: Σπυρ. Παπαγεώργιος, «Τοῦ μητροπολίτου Ἀρτης Ἰγνατίου Α' ἀλληλογραφία», *Ἐπετηρὴς Παρνασσοῦ* 13 (1917) 227-230, ἀρ. 15. Ὁ Παπαγεώργιος τὴ χρονολόγησε «στὰς ἀρχὰς τοῦ 1821» καὶ ὑπέθεσε ὅτι: Μ. εἶναι κάποιος Μαυροκορδαῖος ἢ Μάνος. Ὁ Ἐμμαν. Γ. Πρωτοψάλτης, *Ἰγνάτιος μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας (1766-1828)*, Π. Ἀλληλογραφία, πολιτικὰ ὑπομνήματα, λόγοι, σημειώματα περὶ Ἰγνατίου, Ἀθήνα, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, τ. Δ' Π, 1961, σ. 102-108, ἀρ. 106-107, ἐκδίδει 2 ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Ἰγνάτιο μὲ τὴν ὑπογραφή Μ. καὶ τὶς ἀποδίδει στὸν Μιχαὴλ Μάνο. Μὲ αὐτοψία τῶν ἐπιστολῶν στὸ Ἀρχεῖο Ἰγνατίου, ἀπ' ὅπου ἐκδόθηκαν (τώρα στὰ ΓΑΚ), διαπίστωσα ὅτι καὶ οἱ 3 ἐπιστολὰς εἶναι αὐτό-

Δὲν εἶναι ἀρκετὲς οἱ πληροφορίες πού ἔχουμε γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὸ κίνημα τοῦ Ὑψηλάντη. Ὁ βιογράφος του μᾶς λέει ὅτι ἀμέσως «ἔδραμε πρὸς αὐτόν, ἀλλ' ἰδὼν τὸν θόρυβον καὶ τὴν ἀκολασίαν πολλῶν ἐπιμιγάδων κυκλωσάντων τὸν ἀρχηγόν, διὰ τῆς ἱεραῆς κλίμακος εἰσῆλθε καὶ ἐξῆλθε»²⁶. Ὁ ἴδιος γράφει τὸ 1827 ὅτι δὲν προέβλεπε τέτοια ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων: «ἐὰν ἤλπιζα τοιαύτας μεταβολάς, ὅποῖαι συνέβησαν ἤθελα λάβει ἄλλα μέτρα. Τώρα δαγκάνω τὰ χεῖλη μου ἀνωφελῶς [ἀναφέρεται καὶ στὴν οἰκονομική του καταστροφή]. Δὲν ἠθέλησα ποτὲ νὰ σᾶς γράψω τὰ παθήματά μου, διότι δὲν ἤθελα κάμει ἄλλο τίποτε παρὰ νὰ σᾶς λυπήσω»²⁷. Τὸν Μάιο τοῦ 1821 τὸν βρίσκουμε νὰ καταφεύγει μαζὶ μὲ τὸ ἡγεμονικὸ περιβάλλον στὴν αὐστριακὴ ἐπικράτεια καὶ νὰ ἐγκαθίσταται στὴ Στεφανούπολη τῆς Τρανσυλβανίας, μία ἀπὸ τὶς πόλεις προσφυγιάς καὶ περισυλλογῆς τῶν Ἑλλήνων²⁸. Μαζὶ μὲ τὴν γυναίκα του Αἰκατερίνη (ὁ γάμος τους ἔγινε, κατὰ τὸν βιογράφο του, λίγο μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῆς αὐθεντίας Σούτσου στὸ Βουκουρέστι) θὰ μείνουν στὴ Στεφανούπολη ὡς τὰ μέσα τοῦ 1827 ὅποτε, μαζὶ μὲ δύο ἀδελφές τῆς Αἰκατερίνης, θὰ κατέβουν στὸ Φιοῦμε, μεσοσταθμὸ, ὡς τὶς 21 Ὀκτωβρίου 1829, στὴν πορεία τους πρὸς τὴν

γραφες τοῦ Βαλέτα, ὅπως καὶ οἱ 4 ἐπιστολές τοῦ ἡγεμόνα Ἀλ. Σούτσου πρὸς τὸν Ἰγνάτιο (Πρωτοψάλτης ἀρ. 102, 103, 118· ὁ ἀρ. 115 δὲν εἶναι τοῦ Ἀλεξάνδρου ἀλλὰ τοῦ Μιχαὴλ Σούτσου). Σὲ ἄρθρο τοῦ Δημητρίου Π. Πασχάλη, τοῦ ὁποίου δὲν προσέχτηκε ἀπὸ τὸν Πρωτοψάλτη ἢ πληρέστερη δημοσίευση «Ὁ πρῶτος Κυβερνήτης τῆς ἐλευθέρας Ἑλλάδος. Μία αὐθεντικὴ σκιαγραφία τοῦ κόμητος Ἰω. Καποδιστρίου», ἐφ. *Ἡμερήσιος Τύπος*, 14-9-1930, σ. 5-6, δημοσιεύονται 2 ἐπιστολές τοῦ Ἰγνατίου πρὸς τὸ Βαλέτα ἀπὸ ἀπόγραφα πού στάλθηκαν ἀπὸ τὴν Ἰο, ἀπὸ τὸ ἐκεῖ ἀρχεῖο τῆς οἰκογένειας Βαλέτα. (Τὸ ἄρθρο δημοσιεύτηκε σὲ συνεπτυγμένη μορφή «Δύο ἐκ Πίζης τῶν ἐτῶν 1819 καὶ 1820 ἀνέκδοτοι περὶ Καποδιστρίου ἐπιστολαὶ τοῦ πρώην Ἀρτῆς καὶ εἶτα Οὐγγροβλαχίας μητροπολίτου Ἰγνατίου», *Ἰόνιος Ἀνθολογία* 4, Αὐγουστος 1930, σ. 6-10, μὲ περικοπὴ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀποδέκτη τῶν ἐπιστολῶν, Βαλέτα. Οἱ δημοσιεύσεις σημειώνονται καὶ ἀπὸ τὸν Ὁθωναῖο καὶ Στίνη· βλ. σημ. 13). Συνδυάζοντας τὶς γνωστὲς ἐπιστολές μὲ τὶς ρητὲς μαρτυρίες γιὰ ἄλλες, ἔχουμε τώρα ἕνα πρῶτο κατάλογο ἀλληλογραφίας Βαλέτα-Ἰγνατίου: 1. Βαλέτας, Κωνσταντινούπολη 13-9-1818 πρὸς Ἰγνάτιο, Πίζα (λανθάνει). 2. Ἰγνάτιος, 29-10-1818 πρὸς Βαλέτα, Κωνσταντινούπολη (λανθάνει). 3. Βαλέτας, Βουκουρέστι Φεβρουάριος 1819 πρὸς Ἰγνάτιο (Παπαγεώργιος ἀρ. 15· Ἀρχεῖο Ἰγνατίου Δ' 43). 4. Βαλέτας 17-2-1819 πρὸς Ἰγνάτιο (Πρωτοψάλτης ἀρ. 106). 5. Ἰγνάτιος 11/23-4-1819 πρὸς Βαλέτα (λανθάνει). 6. Βαλέτας 5/17-5-1819 πρὸς Ἰγνάτιο (Πρωτοψάλτης ἀρ. 107). 7. Ἰγνάτιος 18/30-7-1819 πρὸς Βαλέτα (Πασχάλης ἀρ. 1). 8. Βαλέτας 19-11-1820 πρὸς Ἰγνάτιο (λανθάνει). 9. Ἰγνάτιος 27-12-1820 πρὸς Βαλέτα (Πασχάλης ἀρ. 2).

26. Ἐφ. *Ἀθηνᾶ*, ἀρ. 1025, 15-6-1843, σ. 6743 (=6243). Τὴν ἀποτυχία τοῦ Ὑψηλάντη τὴν ἀποδίδει, τουλάχιστο μερικῶς, στοὺς Φαναριώτες: Σ. Β., *Ἐπτὰ πληγαὶ τῆς Ἑλλάδος*, Ὑδρα 1827, σ. 3-4.

27. Βαλέτας, Φιοῦμε 10/22-12-1827 πρὸς Μ. Βασιλείου, Τεργέστη. *Ἀρχεῖο Βασιλείου*, ὁ.π., φ. 199, ἀρ. 70.

28. Β. Τωμαδάκης, *Σερουῖος*, ὁ.π., σ. 26, 183-184.

Πατρίδα²⁹. Τὸ πρῶτο τους παιδιὸ ὁ Ἰωάννης θὰ γεννηθεῖ στὸ Φιοῦμε τὰ μέσα τοῦ 1828.

Στὴ Στεφανούπολη οἱ ὁμάδες τῶν προσφύγων εἶναι πολυμιγεῖς. Οἱ συζητήσεις καὶ οἱ ἀντιθέσεις συνεχεῖς καθὼς οἱ ἔρμηνεῖς τῶν γεγονότων γύρω ἀπὸ τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα τοῦ Ὑψηλάντη εἶναι διαφορετικὲς καὶ οἱ προσεγγίσεις ἀνάλογες μὲ τὴν ἐθνικότητα ἢ τὴν πολιτικὴ φατρία, ἐνῶ γιὰ τὰ γεγονότα στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα οἱ πληροφορίες εἶναι ἀσαφεῖς καὶ συγκεχυμένες καὶ οἱ προβλέψεις γιὰ τὶς ἐξελίξεις δύσκολες. Ὁ Α. Ρ. Ραγκαβῆς μαρτυρεῖ: « Ἀτελεύτητοι δ' ἦσαν οἱ συνδιαλέξεις καὶ περιεργὸς ἡ ποικιλία τῶν σκέψεων καὶ τῶν διαθέσεων τῆς ἐν Στεφανουπόλει Ἑλληνικῆς καὶ Βλαχικῆς κοινωρίας, ἧς τὸ ἄνθος συνήρχετο πάντοτε ὡς εἰς κοινὸν κέντρον, εἰς τὴν οἰκίαν τῆς Ἡγεμονίδος, καὶ ἀδιάκοποι ἦσαν αἱ περὶ τῆς καταστάσεως τῶν πραγμάτων συζητήσεις. Καὶ οἱ μὲν ἀνωτέρας περινοίας καὶ πείρας ἀξίωσιν ἔχοντες ἔβλεπον τὰ συμβαίνοντα μετὰ πλείστου ἐνδοιασμοῦ, τὸ ἀδύνατον τῆς ἐπιτυχίας κηρύττοντες· οἱ δὲ κυνικώτεροι καὶ ἰδιοτελέστεροι κατηρῶντο τὰς ἐν Δακίᾳ ἀνατροπὰς, καὶ κακούργους ἔλεγον τοὺς πρωταιτίους, ὡς ἀνατροπεῖς τῶν χαμερπῶν αὐτῶν ὑλικῶν συμφερόντων· οἱ νεώτεροι ὅμως καὶ τὴν διάνοιαν εὐγενέστεροι ἦσαν πλήρεις

29. « Ἀκόμη δὲν ἤσυχασα ἐδῶ [...] Δὲν ἤξεύρω ἂν πρέπει νὰ παραμείνω εἰς τὸ Φιοῦμε διότι τοῦτο κρέμεται ἀπὸ τὴν υἰεῖαν τῆς γυναικὸς μου, ἧτις πάσχει ἰκανῶς καὶ μ' ἀναγκάζει νὰ ζητῶ υἰγιεινὸν τόπον. Διὰ τοῦτο σᾶς παρακαλῶ θερμῶς νὰ στείλετε τὸ περικλειόμενον γράμμα πρὸς τοὺς γυναικαδέλφους μου, ὅπου μάθετε ὅτι διατρίβει κανεὶς ἐξ αὐτῶν, διὰ νὰ ἔλθῃ εἰς ἀπὸ τοὺς τρεῖς [Μιχαήλ, Ἀλέξανδρος, Παναγιώτης] νὰ παραλάβῃ τὰς δύο ἀδελφὰς των [Λουκία, Εὐφροσύνη], διότι δὲν μὲ συγχωρεῖ ἡ κατάστασίς μου νὰ περιφέρωμαι εἰς τὴν Εὐρώπῃν μὲ μεγάλη βάρη οἰκογενείας, καὶ ἐπειδὴ δὲν δύναμαι νὰ καταφρονήσω τὴν ζωὴν τῆς γυναικὸς μου, πρὸς χάριν τῶν ἀδελφῶν τῆς, ἀναγκάζομαι νὰ τὰς ἀφήσω εἰς τοὺς δρόμους [...]. Ἀπὸ πολλὰ τοιαῦτα γράμματα ἴσως πέσει κανὲν εἰς χεῖρας των καὶ ἔλθωσιν εἰς αἴσθησιν οἱ ἥρωες τῆς Ἑλλάδος». (Βαλέτας, Φιοῦμε 29-6-1827 πρὸς Μ. Βασιλείου, Τεργέστη. *Ἀρχεῖο Βασιλείου, ὁ.π.*, φ. 199 ἀρ. 34). Καὶ στὶς 3-8-1827 ἐπανερχεταὶ στὸ ἴδιο θέμα ζητώντας ἀπὸ τὸν Βασιλείου νὰ στείλῃ γράμμα στὸ Λιβόρνο «ὅπου, ὡς μανθάνω, μέλλουν νὰ κάμωσι τὸ λαζαρέτιον τους» καὶ στὴ Βιέννη, στὸν βαρόνο Γεώργιο Μείντάνη «ὅς τις φίλος ὢν τῶν παιδαρίων τούτων, θέλει φροντίσει νὰ τὸ ἐγχειρίσῃ πρὸς αὐτούς, ἢ ἂν ἐπρόφθασαν νὰ φύγωσι καὶ ἐκεῖθεν, θέλει τοὺς τὸ στείλῃ εἰς Παρισίους. Καλὸν ἦτο διὰ τὸ ἀσφαλέςτερον νὰ τοὺς γράφετε καὶ κατ' εὐθείαν εἰς Παρισίους διὰ τοῦ Κοραῆ. Ἀχ! κατῶδυνος εἶναι ἡ ψυχὴ μου ἐξ αἰτίας τούτων τῶν ἀχάριστων [...] μεταχειρισθῆτε πάντα δυνατὸν τρόπον, διὰ νὰ κατορθωθῇ νὰ λάβωσιν ἐν γράμμα ἀπὸ τὰ πολλὰ καὶ νὰ ἔλθωσιν εἰς αἴσθησιν οἱ ἀνόητοι». Καὶ σὲ ἐπόμενο γράμμα του, 2-11-1827: «Δὲν σᾶς ἔγραψα πρὸ πολλῶν ἡμερῶν ἀσχολούμενος νὰ ξεκινήσω ἐνταῦθα τὸν Βελισσάριον μὲ ἐν φόρτωμα ζυλικῆς, καὶ μὲ διαφόρους ἄλλας πραγματείας διὰ τὴν Ἑλλάδα. Δι' αὐτοῦ ἀπέστειλα καὶ τὰς δύο γυναικαδέλφους μου πρὸς τοὺς ἀδελφούς των» (*Ἀρχεῖο Βασιλείου, ὁ.π.*). Γιὰ τοὺς Σούτσους βλ. Γιάννης Λ. Λέφας, *Ὁ Ἀλέξανδρος Σούτσος καὶ οἱ ἐπιδράσεις τοῦ ἔργου του στοὺς συγχρόνους του*, Ἀθήνα 1979, 239 σ. – ὁ ἴδιος, *Παναγιώτης Σοῦτσος*, Ἀθήνα 1991, [8] + 259 σ.

ἐλπίδων καὶ γενναίου ἐνθουσιασμοῦ, καὶ μεταξὺ τούτων διεκρίνετο πᾶσα ἡ ἡγεμονικὴ οἰκογένεια»³⁰.

Στὸ περιβάλλον τῆς οἰκογένειας τῶν Σούτσων πρέπει νὰ ἔζησε καὶ ὁ Βαλέτας. Ὁ διδάσκαλος τῆς οἰκογένειας Γ. Σερούιος μαρτυρεῖ ὅτι οἱ γιοὶ καὶ ἡ θυγατέρα τῶν Σούτσων διακρίθηκαν στὴν ἀρετὴ καὶ στὴν παιδεία μὲ τὴν καθοδήγηση δύο δασκάλων: ἡ πότνιος παντοδιδάσκαλος δυστυχία καὶ ὁ Σερούιος, «ὦν καὶ φίλου φίλτερος καὶ σύμβιος καὶ συμπάσχων καὶ παράδειγμα ζωντανόν». Ὁ Σερούιος ἀρχίζει τὴν «κατάθεσή» του μὲ τὴν ἐπίκληση: «ἐπιμαρτύρομαι ὅλους τοὺς ἐν Στεφανουπόλει συμπαρεπιδημοῦντας Ἄρχοντας Βουκουρεστιάνους καὶ ὑμετέρους [τῶν Σούτσων] Αὐλικούς: οἶον Φιλίππέσκους, Μπαλιάνους, Γολέσκους, Κορνέσκους, Κ. Μπάλσαιναν, Ι. Φιλίππέσκου, οἰκογένειαν κ. Σουλτάνας, οἰκογένειαν Μάνου, Ν. Μαῦρον, Σ. Βαλέτα, Α. Καμαράσην κλ. κλ. κλ.»³¹. Γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα 1823-1824 θὰ ἔλθουν στὴ Στεφανούπολη καὶ ὁ Ἀλέξανδρος καὶ ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος³².

Σ' αὐτὸ τὸ κλίμα μποροῦμε νὰ φανταζόμαστε τὸ Βαλέτα νὰ ἀναζητᾶ πόρους ζωῆς μὲ κάποιες οἰκονομίες, ποὺ μπόρεσε ἴσως νὰ περισώσει φεύγοντας ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι, ἀφοῦ οἱ ραγδαῖες ἐξελίξεις δὲν τοῦ ἔδωσαν καιρὸ οὔτε τὰ δανεισμένα χρήματά του νὰ συγκεντρώσει, νὰ ἐπιδίδεται σὲ κάποιες οἰκονομικὲς δραστηριότητες στὴν αὐστριακὴ ἐπικράτεια καὶ πρὸς τὶς χώρες τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας κυρίως καὶ τὴ Ρωσία, ὅπου οἱ γνώσεις καὶ οἱ ἐμπειρίες του τὸν βοηθοῦν καὶ οἱ γνωριμίες τὸν διευκολύνουν³³. Καὶ παράλληλα νὰ ἀναζη-

30. Α. Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., σ. 96-97. Στὴ σ. 99 σημειώνει: «Τὴν ἔνδοξον ἡμέραν τῆς 25ης Μαρτίου τοῦ ἔτους ἐκείνου ἐχαιρέτησαν καὶ ἐν Στεφανουπόλει οἱ παλμοὶ τῶν καρδιῶν τῆς ἐκεῖ ἄσπλον εὐρούσης ἑλληνικῆς κοινωνίας, εἰ καὶ τότε ἔτι οὐκ ὀλίγοι ἦσαν οἱ ἔτι δυσπιστοῦντες πρὸς τὴν ἔκβασιν, καὶ τὸ κίνημα ψέγοντες μᾶλλον ὡς ἄκαιρον καὶ ἀσύνητον, καὶ καταστροφὰς μόνον εἰς τὸ ἔθνος παρασκευάζον». — *Mémoires du Prince Nicolas Soutzo*, ὁ.π., σ. 38. — Γράφει ὁ Γ. Λεβέντης, Σιμπίνι 27-4-1822 πρὸς Ἀλέξανδρο Βιλλαρᾶ, Στεφανούπολη: «Αἱ ὑστεριναὶ περίοδοι τοῦ γράμματός σας μὲ ἔδωσαν νὰ καταλάβω ὅτι ἄρχισαν πάλιν ἐκεῖ ραδιοιργίαι». (Οἰκονομίδης, «Ὁ φιλικὸς Γεώργιος Θ. Λεβέντης...», ὁ.π., σ. 87).

31. Β. Τωμαδάκης, *Σερούιος*, ὁ.π., σ. 183.

32. Γ. Λέφας, *Παναγιώτης Σοῦτσος*, ὁ.π., σ. 42-43.

33. Οἱ ἐπιστολές του (Φιοῦμε 1827-1829) πρὸς Μ. Βασιλείου, Τεργέστη, παρέχουν πολλὰ στοιχεῖα τέτοιων ἱκανοτήτων καὶ δραστηριοτήτων ποὺ μποροῦν νὰ προβληθοῦν καὶ στὴν περίοδο 1821-1827 ποὺ ζοῦσε στὴ Στεφανούπολη. «Ἀπὸ Βουκουρέστι ἔχω γράμματα δεκαεπτὰ ἡμερῶν δηλωτικὰ τῆς ἐκεῖ ἡσυχίας καὶ εἰρήνης» (2-11-1827). «Ὁ Σекреτάριος τῆς εἰς Βουκουρέστι Ρωσικῆς Καυζιλιαρίας Δομνάνδος ὀνομαζόμενος, εἶναι τριεστίνος, ἔχει συγγενεῖς καὶ φίλους εἰς τὸ Τριέστι: λάβετε λοιπὸν αὐτόθεν γράμμα συστατικὸν τῆς υποθέσεως, εἰς αὐτὸν, καὶ θέλει σᾶς ὠφελῆσει τὰ μέγιστα» (9/21-11-1827). «Μίαν φορὰν εἶχεν ἡ εὐγενεία σας φιλικὴν σχέσιν μὲ τὸν ἐν Πίσσαις Μητροπολίτην Ἰγνάτιον [...] ἡ σύστασις θέλει σᾶς ὠφελῆσει τὰ μέγιστα» (9/21-11-1827). «νὰ τοικισθῶσι τὰ χρήματα μὲ τοιοῦτον τρόπον ὥστε νὰ δύναμαι νὰ τὰ λάβω ἀμέσως ὅταν μὲ χρησιμεύσωσιν. Ὁ τρόπος τῆς πολιτῆς εἰς τὰ τοιαῦτα πράγματα εἶναι προτιμότερος, διότι,

τᾶ ὄλους ἐκείνους τοὺς διαύλους τῆς γνώσης ὥστε νὰ ἐνημερώνεται γιὰ τὰ πνευματικὰ συντελούμενα τῆς ἐποχῆς του (ἀγορὰ κλασικῶν καὶ σύγχρονων βιβλίων)³⁴ καθὼς ἡ ἔκρηξη τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης σήμανε καὶ τὸ τέλος τῶν ἰδεολογικῶν σταθερῶν τῆς φαναριώτικης κοινωνίας στὸ πλαίσιο τῆς ὁποίας ἔζησε, παρόλες του τὶς σκεπασμένες διαφοροποιήσεις. Παρακολουθεῖ μὲ προσοχὴ τὶς ἐξελίξεις τῶν πολιτικῶν ὑποθέσεων τῆς Εὐρώπης καὶ τὶς τοποθετήσεις τῶν Δυνάμεων στὸ Ἐνατολικὸ ζήτημα. Ἐρμηνεύοντας τὸ παρελθὸν καὶ ἀναλύοντας τὸ παρὸν δὲν διστάζει νὰ κάνει προβλέψεις γιὰ τὶς ἐπερχόμενες πολιτικὲς ἐξελίξεις. Παρόλους τοὺς φόβους του γιὰ τὴν τύχη τοῦ Ἀγῶνα καὶ τὶς ὑποψίες του γιὰ τὰ σχέδια τῶν Δυνάμεων (θεωρεῖ ἐχθρὸ τὴ Ρωσία, εὐεργε-

νομίζω εἰς κάθε ἐνδεχόμενον κακόν, ἡ πόλιτιζα προτιμᾶται πάντοτε ἀπὸ τὴν ὁμολογίαν) (30-11-1827). «Τὸ καλαμοσίταρον πωλεῖται ἐδῶ χονδρικῶς μὲ τὸ μέτρο τῆς Βενετίας Στέρο λεγόμενον τὸ ὁποῖον ζυγιάζει φούντια 98 ὅταν εἶναι καλῆς ποιότητος καρπός· ἔχει δὲ τιμὴν φ(ιορίνια) 2.50/60» (30-11-1827). «ἐστεῖλα διὰ τῆς βασιλικῆς διλιγέντζας [...] ἕνα γρόπον περιέχοντα φλωρία βασιλικὰ 282 ἀμεταχειρίστα νεώτατα καὶ σωστά εἰς τὸ ζύγι· τὰ ὁποῖα ἂν ἀλλάχθῶσι πρὸς φ(ιορίνια) 4.38/60 [...] νὰ τὰ τοκίσετε εἰς τοὺς αὐτόθι ἀσφαλεστέρους τῶν ἐμπόρων [...]» (10/22-12-1827). (*Ἀρχεῖο Βασιλείου, ὁ.π.*).

34. Οἱ Ἕλληνες πέρασαν ἀπὸ τὸ Βουκουρέστι στὴν αὐστριακὴ ἐπικράτεια χωρὶς τὰ βιβλία τους. Γράφει ὁ Νεόφυτος Δούκας, Στεφανούπολη 15-6-1824 πρὸς Μ. Βασιλείου, Βιέννη: «καὶ τὰ ἐμὰ βιβλία ἔπαθον τὸν αὐτὸν κατακλυσμὸν [...] εἰς τὰς πόλεις ὅπου ἦσαν· εἰς τὸ Βουκουρέστιον καὶ μάλιστα τριάντα μεγάλα κάσσα βιβλίων γεμάτα ἐχρησίμειυσαν εἰς τὸ νὰ ψήνουν τὰ ἀρνία των οἱ κακώτροποι ἐλευθερωταὶ τοῦ Ὑψηλάντου. Καὶ μόλις τέλος πάντως ἕνας φίλος μου ἔμασε τὰ λείψανα σκορπισμένα εἰς ὀκτὼ κάσσας καὶ τὰς ἔχει εἰς μέρος [...] δὲν μπόρεσα νὰ φέρω μαζί μου οὔτε ἓν βιβλίον καὶ διὰ τὴν βιαίαν φυγὴν καὶ διὰ τὸ ἀδιάβατον αὐτῶν εἰς τὰ σύνορα· τόσον εἶναι ἀσυγχώρητος ἡ εἴσοδος αὐτῶν γενικῶς, ὅσοι δὲ εἶχον τὰ ἄφησαν ἀσφαλισμένα εἰς τὰ τελωνεῖα» (*Ἀρχεῖο Βασιλείου, ὁ.π.*, φ. 197, ἀρ. 187). Σὲ ἀνάλογη κατάσταση πρέπει νὰ βρέθηκε καὶ ὁ Βαλέτας καὶ παρόλο ποὺ πρέπει νὰ ἀπόκτησε ἢ νὰ εἶχε στὴ διάθεσή του ἀρκετὰ βιβλία στὴ Στεφανούπολη, ὅταν φθάνει στὸ Φιοῦμε τὸ 1827 προσπαθεῖ νὰ καλύψει τὰ κενὰ τῆς βιβλιοθήκης του καὶ νὰ ἐνημερωθεῖ γιὰ τὰ νεώτερα: «Γράψετε με, ἂν ἠξεύρετε ποίους συγγραφεῖς τῶν Ἑλλήνων ἐξέδωκεν ὁ Σαῖφερ εἰς μικρὰ τομῖδια μετὰ τὸ 1819 ἔτος, διότι ἔχων τοὺς μέχρι τότε ἐκδοθέντας, ἤθελα νὰ ἀγοράσω καὶ τοὺς λοιπούς. Ἦθελα νὰ ἔχω καὶ ὄλον ἐξ ἀρχῆς τὸν Λόγιον Ἐρμῆν. Εἰς τὴν Βιένναν δὲν εὐρίσκειται, ἴσως εἰς Τεργέστην τὸν ἔχει κανεὶς τῶν συνδρομητῶν, χωρὶς νὰ τὸν μεταχειρίζεται· ἤθελα νὰ ἔχω καὶ τὰς δύο τελευταίας περιόδους τοῦ Φιλολογικοῦ Τηλεγράφου. Ἐκ τοῦ Λογ. Ἐρμού ἔχω μόνον τὰ ἔτη 13. 17. 18. 19. Γράψετε με, παρακαλῶ, ἂν ζῆ μέχρι τοῦδε ὁ εἰς Βενετιάν Σπυριδῶν Βλαντῆς, καὶ ἂν ἔχετε κοινωνίαν διὰ γραμμάτων μὲ τὸν Κοραῆν εἰς Παρισίους. Γράψετε με ἂν εἰς τὰ βιβλιοπωλεῖα τῆς Τεργέστης εὐρίσκωνται βιβλία λόγου ἄξια, καὶ ἂν ὁ βιβλιοπώλης δέχεται κομμισιόνε νὰ φέρει βιβλίον ἀπὸ Παρισίους, ἀπ' ὅσα ἡ τζενσοῦρα συγχωρεῖ». Αὐτὰ γράφει στὸν Βασιλείου στίς 3-8-1827 καὶ στίς 2-11-1827 συμπληρώνει: «Ὁ Βλαντῆς ἐξέδωκε πρὸ χρόνων τρία λεξικά· τὸ μὲν ἐξηγεῖ τὰς γαλλικὰς λέξεις εἰς τὸ γραικικόν· τὸ δὲ τὰς γραικικὰς εἰς τὸ γαλλικόν καὶ ἰταλικόν· τὸ δὲ τὰς ἰταλικὰς εἰς τὸ γραικικόν. Τὸ τρίτον τοῦτο μὲ χρειάζεται, ἐπειδὴ καταγινομαι εἰς τὴν ἰταλικὴν γλῶσσαν. Ὅθεν ἂν εὐρίσκειται αὐτοῦ πωλούμενον, χωριστὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα δύο, παρακαλῶ νὰ μὲ τὸ ἀγοράσετε». Τὰ ἴδια χρόνια (1824-1827) ὁ Βασιλείου προσπαθεῖ νὰ ἀντικαταστήσει τὰ χαμένα του βιβλία ζητώντας καὶ ἀγοράζοντας· στὴ Βιέννη φροντίζει γιὰ χάρη του ὁ Νικόλαος Ἀποστόλου Ρενιέρης. (*Ἀρχεῖο Βασιλείου, ὁ.π.*).

τική την παρουσία της 'Αγγλίας με ισχυρό της βραχίονα την Αυστρία), δὲν φαίνεται οὔτε στιγμή νὰ τὸν ἐγκαταλείπει ἡ πίστη του ὅτι ἡ 'Επανάσταση γέννησε ἕνα ἑλληνικὸ κράτος στὸ ὁποῖο μποροῦν νὰ δημιουργηθοῦν οἱ προϋποθέσεις ἐπιβίωσής του καὶ ἔχει ἀποφασίσει νὰ ζήσει στὰ ὄριά του, περιμένοντας γιὰ λίγο τὸν κατάλληλο καιρὸ τῆς καθόδου του στὴν 'Ελλάδα, καθὼς πιέζεται ἀπὸ τοὺς φόβους του ὅτι οἱ ξένοι θὰ ἐπιβάλουν τὴν κηδεμονία τους στὴν 'Ελλάδα ἀνάλογα μὲ τὴ Βλαχομπογδανία ἢ τὴ Σερβία³⁵.

Ὅλα αὐτὰ τὰ χρόνια ποὺ ζεῖ στὴ Στεφανούπολη (1821-1827) καὶ στὸ Φιοῦμε (1827-1829) ὁ Βαλέτας χρησιμοποιοῖ τὸν φιλοσοφικὸ του ὄπλισμὸ στὶς ἠθικές, κοινωνικές καὶ πολιτικές ἀναλύσεις τῆς ἐμπειρίας του, σὲ ἕνα σύστημα μετρημένου ἐκλεκτικισμοῦ καὶ ριζοσπαστικῆς διάθεσης, ποὺ φθάνει τὰ ὄρια τοῦ ἀνατρεπτικοῦ. Ὁλοκληρώνει τὴ μετάφραση τῆς *Traité d'Economie Politique* τοῦ J. B. Say στὴ Στεφανούπολη καὶ συνεχίζει νὰ τὴν ἐπεξεργάζεται στὸ Φιοῦμε, γιὰτὶ πιστεύει ὅτι τὸ βιβλίο αὐτὸ θὰ μποροῦσε νὰ γίνεῖ σύμβουλος τῶν Ἑλλήνων στὴ δημιουργία τῶν οἰκονομικῶν θεσμῶν ποὺ χρειάζεται ἕνα σύγχρονο κράτος γιὰ τὴν ἐπιβίωση καὶ τὴν προκοπή του. Ἀλλὰ καθὼς οἱ ἀποτιμήσεις του γιὰ τὶς συμπεριφορὲς τῶν κοινωνικῶν ομάδων ἢ τῶν ἀτόμων, ποὺ διεκδικοῦν ἡγετικές θέσεις ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ικανότητές τους στὸ νέο κράτος, τὸν ὀδηγοῦν σὲ δυσοίωνες προβλέψεις, τὶς ὁποῖες συνδυάζει μὲ τὶς ὑποψίες του (λίγες ἡμέρες μετὰ τὴν ἐκλογή τοῦ I. Καποδίστρια ὡς Κυβερνήτη) γιὰ συγκεντρωτικές πολιτικές ἐπιλογές καὶ περιορισμὸ τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων καὶ τῆς ἐλευθεροτυπίας, γράφει τὴν ἀνοιξη τοῦ 1827 τὸ φυλλάδιο *Ἐπτὰ πληγαὶ τῆς Ἑλλάδος. Εἰς ἑπτὰ διαλόγους χωρὶς ρῶ*. Ἀπὸ τὴν αἰχμηρὴ του ἀνάλυση καὶ περιγραφή προκύπτει εἰκόνα ζοφερή: «Διοίκησις μόνον κατὰ τὸ ὄνομα, διότι τὰ ὑποκείμενα εἶναι ἀνάξια τοῦ ἐπαγγέλματός των, διὰ τοῦτο καὶ δίχως δύναμιν. Οἱ εὐγενεῖς κινοῦν πάντα λίθον διὰ νὰ ἀπολαύσωσι τὰ παλαιὰ των ἄνομα ἀγαθὰ. Οἱ βλαχοδοῦκες σκάπτουσιν ὑπόγεια, διότι ἔχασαν τὴν πα-

35. Γράφει ὁ Βαλέτας στὶς 2-11-1827 στὸν Βασιλεῖο: «Τὸ συμφέρον τῆς Ῥωσσίας εἰς τὰ ἑλληνικὰ πράγματα διαφέρει πολὺ ἀπὸ τὸ συμφέρον τῆς Εὐρώπης. Ἡ Ῥωσσία θέλει νὰ φέρῃ τὴν Ἑλλάδα εἰς τὴν κατάστασιν τῆς Σερβίας καὶ Βλαχομπογδανίας· ἡ δὲ Εὐρώπη, ἐν ὅσῳ ἐνόμιζεν, ὅτι ὁ Τοῦρκος δύναται νὰ ὑποδουλώσῃ πάλιν τὴν Ἑλλάδα, καὶ νὰ ἀποφύγῃ τοὺς Ῥωσσοεικοὺς σκοποὺς, ἐζήτει κρυφίως καὶ πλαγίως νὰ συμπράξῃ διὰ νὰ τὸ κατορθώσῃ. Ἀφ' οὗ ὅμως ἐπληροφορήθη ὅτι τοῦτο εἶναι ἀδύνατον, ἐπιθυμεῖ νὰ φέρῃ τοὺς Ἑλληνας εἰς ἐλευθερίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν· θέλει δὲ νὰ ἐκτελέσῃ ταύτην τὴν ἐπιθυμίαν τῆς ἡ Εὐρώπῃ χωρὶς νὰ ταραχθῇ ἡ εἰρήνη τῆς· διὰ τοῦτο καὶ βλέπομεν τὰ παράδοξα ταῦτα πράγματα. Ἡ Εὐρώπη καίει τὸν στόλον τοῦ Σουλτάνου, χωρὶς νὰ κηρύξῃ πόλεμον, καὶ πολεμεῖ φανερά τὸν Τοῦρκον μὲ διαφόρους προφάσεις, ἐν ᾧ ἔχει πρέσβεις εἰς τὴν Σταμπόλ». Ἡ ἀνατροπὴ τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου (24-6/6-7-1827), ποὺ φοβᾶται ὁ Βαλέτας δικαιολογεῖται ἀπὸ τοὺς φόβους τῶν Ἑλλήνων γιὰ κηδεμονευομένη αὐτονομία. Ἐγραφε ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1826 ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Παναγιώτη: «Εἶναι καιρὸς νὰ φεύγωμεν, πρὶν εἰς Μολδοβλαχίαν / οἱ Πρῶτοι μεταβάλωσι τὴν ὄρφανὴν Γραικίαν» (*Σάτυραι*, Ὑδρα 1827, σ. 20).

λαιάν των άδικων δόξαν. Αί λεγόμεναι Έλληνικαί Συνελεύσεις ένεμπιστεύονται άνεξετάστως τήν όπλοκεφαλίαν διά νά νομίζωνται μεταδοτικά: πώς λοιπόν ό λαός νά μήν δυστυχή!! 'Ιδού έποχή καθ' ήν ένας πλούσιος και δυνατός Δεσπότης δύναται νά στήση εις τόν όμφαλόν τής Έλλάδος άσειστα θεμέλια του δεσποτισμού!!»³⁶.

36. Τό φυλλάδιο (σ. [β'] + 26) πρέπει νά γράφτηκε στή Στεφανούπολη ύστερα από τις 18 'Απριλίου 1827 που έκδίδεται στο Ναύπλιο ή *Διονυσιάς Γραμματική* του Διονυσίου Πύρρου, ή όποία μνημονεύεται στο φυλλάδιο (σ. 11-12) και πριν από τις άρχές 'Ιουνίου, όταν ό Βαλέτας έγκαταλείπει τή Στεφανούπολη και έρχεται στο Φιούμη. Οί έπτά πληγές-διάλογοι: *Οί κοτζαβάσαι, Οί βλαχοδοϋκες, Οί κόλακες, 'Η τιτλομανία, Αί γινεαί* (: γουινέες: τά χρήματα τών δανειών), *Οί φιλόδοξοι, 'Ο τύπος άκόμη εις τά δεσμά*. Θα μπορούσαμε νά υποθέσουμε συνεργεια για τήν εκτύπωση τών γυναικαδέλφων του Βαλέτα, 'Αλέξανδρου και Παναγιώτη Σούτσο, που τύπωσαν στο ίδιο τυπογραφείο, τόν ίδιο χρόνο τά βιβλία τους *Σάτυραι* και *Άσματα πολεμιστήρια*, αντίστοιχα. 'Ο 'Αλέξανδρος άφιέρωσε τό βιβλίο: «Εις σέ φίλε τής καρδιάς μου και τής έλληνικής άνεξαρτησίας, σεβαστέ Σπυρίδων Βαλέτα! εις σέ άφιερώνω τό πονημάτιόν μου τούτο: σύ τοςάκις έπαγρύπνησας εις τήν άνατροφήν μου, και με τας σφάς σου νουθεσίας ήθέλησαν νά με διευθύνης εις τόν δρόμον τής άρετής: εις σέ, ως μικρόν τεκμήριον τής πρός σέ μεγάλης εύγνωμοσύνης μου [...]

και παρόλο που τό ύφος και τό ήθος τών βιβλίων διαφέρει: μπορούμε νά σημειώσουμε κοινούς τόπους όπως τις διαπιστώσεις για τήν άνικανότητα τής πολιτικής ήγεσίας που είδαμε ότι διαπιστώνει ό Βαλέτας τή συναντούμε και στο Σούτσο: «τόσους μικρούς Πολιτικούς τής Έλλάδος, αναξίους νά ονομάζωνται άρχηγοί λαού άνδρείου και μεγαλοφυούς» (σ. [β']). Στο φυλλάδιο του Βαλέτα κυριαρχεί ή κοινωνική και πολιτική κριτική. 'Υπάρχει μόνο ή επώνυμη αναφορά στον κόλακα Διονύσιο Πύρρο, που άφιέρωσε τό βιβλίο του *Διονυσιάς Γραμματική*, «Τω έκλαμπροτάτω και εύγενεστάτω πείζαδ έ Γεωργίω Μαυρομιχάλη τω πρώτω μέλει τής 'Αντιδιοικητικής (= αντικυβερνητικής) 'Επιτροπής», τόν όποιο ειρωνεύεται, ό Βαλέτας, χωρίς νά τόν ονομάζει. — 'Από τις αναφορές στο φυλλάδιο του Βαλέτα: Γιάννης Κ. Κορδάτος, *'Ο Ρήγας Φεραίος και ή έποχή του*, 'Αθήνα 1931, σ. 62-63: «Στό φυλλάδιο αυτό που περιέχει άνυπολόγιστης ιστορικής άξίας ύλικό, για τις κοινωνικές τάξεις στην Έλλάδα στα πρώτα είκοσι χρόνια του 19ου αιώνα, σατυρίζονται οί Φαναριώτες και οί Κοτζαμπάσηδες με τήν ώμη γλώσσα τής ιστορικής άλήθειας. [...] 'Εννοείται πως τό φυλλάδιο αυτό μόλις κυκλοφόρησε, έκαμε μεγάλη έντύπωση. Οί άρχοντες που έξαιτίας του 'Ιμπραήμ έτοιμάζονταν νά μπουνε στα καίκια και νά φύγουν — κυρίως τής 'Υδρας — έγιναν πύρ και μανία. 'Ο λαός όμως ξεθάρεψε και άγρίεψε. Γι' αυτό και έμποδίστηκε ή όμαδική μετανάστευση τών άρχόντων. Στήν 'Υδρα μάλιστα οί λαϊκές μάζες σηκώθηκαν στο ποδάρι και έμπόδισαν με τή βία τό μπαρκάρισμα τών προυχόντων στο έξωτερικό». [Για τά γεγονότα αυτά, που πάντως είναι του τέλους του 1826 βλ. πρόχειρα 'Απόστολος Ε. Βακαλόπουλος, *'Ιστορία του Νέου Έλληνισμού*, τ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1986, σ. 597-601]. — Κ. Θ. Δημαράς, «'Επτά πληγαί», *Τό Βήμα* 21-4-1972. — Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *'Η Γαλλική 'Επανάσταση και ή Νοτιοανατολική Ευρώπη*, 'Αθήνα 1990, σ. 122, 135-136, 164-165, 169: ακαταγγέλλει πολιτικές στάσεις και μορφές κοινωνικής συμπεριφοράς [...] με ύφος που μάς επαναφέρει στο κλίμα τής *'Ελληνικής Νομαρχίας*. [Πάντως ό Βαλέτας, όπως σημειώθηκε, δεν άνήκει στους λογίους «που έξησαν στο Παρίσι κατά τήν προεπαναστατική περίοδο» και οί *'Επτά Πληγαί* τυπώθηκαν στην 'Υδρα όχι στή Σάμο: ή παρανόηση προέρχεται από τήν ανάπτυξη του φυλλαδίου τό 1972 από τήν *'Ιστορική και 'Εθνολογική 'Εταιρεία τής Έλλάδος*, στής όποίας τήν 4η σελίδα του έξωφύλλου άνατυπώνεται ή σφραγίδα τής Σάμου].

Πραγματεία πολισονομίας ἢ ἀπλῆ ἔκθεσις τοῦ τρόπου κατὰ τὸν ὁποῖον παράγονται, διανεμόνται καὶ ἀναλίσκονται τὰ πλούτη· πρὸς δὲ καὶ ἐπιτομῇ τῶν στοιχείων τῆς ἐπιστήμης ταύτης· Συγγραφέντα μὲν γαλλιστί ὑπὸ Ἰωάννου Βαπτιστοῦ Σαῆ. Μεταφρασθέντα δὲ ἐκ τῆς τετάρτης καὶ τελευταίας ἐκδόσεως ὑπὸ Σπυρίδωνος Βαλέτα. — Ἐξ ἔργων δ' ἄνδρες πολύμηλοι τ' ἀφνειοί τε· / Καὶ τ' ἐργαζόμενος· πολὺ φίλτερος ἀθανάτοισιν / ἔσσειαι ἡδὲ βροτοῖς· μάλα γὰρ στυγέουσιν ἀεργούς· / Ἐργον δ' οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δὲ τ' ὄνειδος. / Εἰδέκεν ἐργάζῃ, τάχα σε ζηλώσει ἀεργός / πλουτοῦντα· πλούτῳ δ' ἀρετὴ καὶ κῦδος ὀπειδεῖ. / Ἡσίοδ. Ἐργ. καὶ ἡμ. Στιχ. 284.

Αὐτὸς εἶναι ὁ πλήρης τίτλος τῆς μετάφρασης τοῦ Βαλέτα. Στὸ χειρόγραφο του³⁷ (792 σελίδες σὲ μεγάλο σχῆμα δεμένο σὲ 2 τόμους, πού μεταφράζουν

37. Εἶναι τὸ χειρόγραφο ἀρ. 1276-1277 (παλαιὸς ἀριθμὸς 221) τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος καὶ ἔχει περιγραφῆ: Ἰωάννης καὶ Ἀλκιβιάδης Σακκελίων, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1892, σ. 322-323. «Τεῦχος ἐκ χάρτου κοινοῦ παχέος μήκ. 0,40 X 0,25, γεγραμμένον περὶ τὰς πρώτας δεκάδας τῆς 10' ἑκατονταετηρίδος [...]. Διήρηται δὲ εἰς τόμους δύο ὧν ὁ μὲν Α' σύγκειται ἐκ φύλλων 215, ὁ δὲ Β' ἐκ φύλλων 203». Ὁ ἀναγνώστης τοῦ χειρογράφου καλύτερα νὰ ἀγνοήσει τὴν ἀρίθμηση, μὲ κόκκινο μελάνι, τῶν φύλλων ἀπὸ τὸν Σακκελίωνα καὶ νὰ χρησιμοποιεῖ τὴν σελιδαρίθμηση τοῦ Βαλέτα: Τόμος πρῶτος, Πεντάδια 18 + 2 τετράδια ἀριθμημένα στὴν πάνω ἀριστερῇ γωνίᾳ 1-20. [Πεντάδια 1-3 = σελ. 2 χ.ἀρ. + νη'· πεντάδια 4-18 = σελ. 1-302· τετράδια 19-20 = σελ. 303-333 + 1 λευκῇ]. Μεταξὺ ἀρ. 1 καὶ ἀρ. 2 πενταδίου εἶναι δεμένο πεντάδιο μὲ τὸν ἀρ. 1 ἀπὸ χαρτί ὑποκύανο μὲ καθαρογραμμένο τὸ κείμενο τῶν σελίδων α'-ιη' (φ. 11-20). Μεταξὺ τῶν πενταδίων ἀρ. 3 καὶ ἀρ. 4 ὑπάρχει πεντάδιο χωρὶς ἀρίθμηση σελίδων (φ. 41-48) ὅπου «Ὁ Μεταφραστὴς πρὸς τοὺς ἀναγνώστας τῶν Ἑλλήνων» (φ. 41' ἐπαναλαμβάνεται ὁ τίτλος καὶ οἱ στίχοι τοῦ Ἡσίοδου [= στίχοι 308-313] ὅπως στὸ φ. 1' τοῦ Α' τόμου: 41', 48' λευκά). Τόμος δεύτερος: πεντάδια 16, ἀριθ. α'-ις' = σελ. 4 χ.ἀρ. + 1-315 + λευκῇ· 1 τετράδιο + 2 πεντάδια + 2 τετράδια χ.ἀρ. = σελ. 317-404. Μποροῦμε νὰ υποθέσουμε ὅτι τὰ τετράδια τῆς κανονικῆς σειρᾶς καὶ τῶν δύο τόμων γράφτηκαν στὴ Στεφανοῦπολη, ἐνῶ τὰ 2 ἐμβόλιμα τετράδια ἴσως γράφτηκαν στὸ Φιοῦμε (1828;) καὶ περιέχουν τὸ πρῶτο καθαρογραμμένη καὶ βελτιωμένη μορφή του κειμένου πού περιέχεται στὸ πεντάδιο ἀρ. 1 τοῦ Α' τόμου, ἐνῶ στὸ δεύτερο εἶναι ὁ Πρόλογος τοῦ μεταφραστῆ. Ἀργότερα εἴτε ὁ ἴδιος ὁ Βαλέτας, εἴτε ὁ ἐκτελεστής τῆς διαθήκης του, ἢ ἡ Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη ἔδωσε τὸ χειρόγραφο μὲ αὐτὴ τὴν σειρά τῶν τετραδίων. Τὸ χειρόγραφο παραδόθηκε τὸ ἀργότερο 3 χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Βαλέτα καὶ παρόλο πὺ τὰ δελτία τοῦ ΤΧΟ/ΕΒΕ, πού δίνουν στοιχεῖα γιὰ τὸν τρόπο πρόσκτησης καὶ τὴν «ἱστορία» τοῦ χειρογράφου, στὴν περίπτωσή μας εἶναι κενὰ καὶ τὸ ἀρχεῖο τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης ἀπρόσιτο, ἐμεῖς γνωρίζουμε ἀπὸ τὴ διαθήκη του στίς 2-6-1843 τὴ θέλησή του: «ἸΔ' Αἱ μεταφράσεις μου τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας τοῦ Σαῆ, τῆς γενικῆς ἱστορίας τοῦ Μύλλερ καὶ εἴ τι ἄλλο τοιοῦτον φιλοπόννημά μου ὑπάρχει εἰς τὰ χαρτιά μου ἀνέκδοτον διορίζω νὰ ἐγχειρισθῶσι πρὸς τὸν κύριον Θεόδωρον Μανούσσην, τὸν ὁποῖον παρακαλῶ νὰ ἐπιθεωρήσῃ καὶ παραβάλλῃ τὴν ἐσχάτην ἐκδοσιν τῶν συγγραμμάτων, νὰ διορθώσῃ τὰ ἐσφαλμένα, διότι εἶναι ἐκτεθειμένα κατὰ τὴν πρώτην μου γραφὴν καὶ νὰ τὰ παραδώσῃ εἰς τὴν Βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου». Ἡ διαθήκη τοῦ Βαλέτα τῆς 10-6-1843 τοῦ συμβολαιογράφου Π. Πούλου ἔχει δημοσιευτεῖ: *Διαθήκαι καὶ δωρεαὶ ὑπὲρ τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου μετὰ διαφόρων σχετικῶν ἐγγράφων μέχρι τέλους τοῦ 1899*, Πρυτανεῖα Ἀλκιβιάδου Χ. Κρασσᾶ, Ἀθήνα 1900, σ. 26-31. *Μητρῶον των εἰς τὴν ἄμεσον διαχείρισιν καὶ*

χωρίς παραλείψεις τους 2 τόμους με τις 1074 σελίδες του πρωτοτύπου)³⁸, βρίσκονται οι έγκυρότερες μαρτυρίες για την έπιλογή του βιβλίου, τους δρόμους που ακολούθησε ή μετάφραση για να αποδώσει το πρωτότυπο και οι προσπάθειες για τη βελτίωσή της και τέλος για την τύχη της μεταφραστικής αυτής προσπάθειας.

Σημειώσαμε τη βαθειά πίστη του Βαλέτα στη νέα ελληνική πολιτεία, που γέννησε ή 'Ελληνική 'Επανάσταση, και στο μέλλον της. "Όλες οι πληροφορίες και οι παρατηρήσεις που γεννοῦσαν φόβους και ὑποψίες για ἀνεπιθύμητες ἐξελίξεις τῶν ἐλληνικῶν πραγμάτων δὲν φαίνεται νὰ τοῦ θολῶνουν τὸ ὄραμα τῆς ἀναγεννημένης 'Ελλάδας. Ἡ ἀπόφασή του νὰ μεταφράσει ἕνα σύστημα πολιτικῆς οἰκονομίας προϋπέθετε αὐτὴ τὴν πίστη στὴν ὑπαρξὴ καὶ στὴν πρόοδο σύγχρονης ἐλληνικῆς πολιτείας τῆς ὁποίας ἡ σωστὴ διακυβέρνηση εἶχε ἀνάγκη καὶ τῶν διδασμάτων τοῦ συγγράμματος τοῦ Say: ἡ μετάφραση ὡς πράξη ἦταν γιὰ τὸν Βαλέτα τῆς Στεφανοῦπολης συμμετοχὴ στὴ συλλογικὴ προσπάθεια. Ἡ συναίσθηση τοῦ χρέους ἀλλὰ καὶ ἡ πίστη του ὅτι οἱ μεταφράσεις του ἦταν οἱ ἀποδείξεις γιὰ τὴ διανοητικὴ του ἐργασία μὲ τὴν ὁποία κατάρκτησε ἐννοιολογικὰ συστήματα τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας καὶ βρῆκε γλωσσικὲς ἀντιστοιχίες γιὰ νὰ τοῦς δώσει ἐλληνικὸ ἔνδυμα χάρις στὴ βαθειὰ του ἐλληνομάθεια. Οἱ προσπάθειές του νὰ ἀποφύγει λέξεις κοινὲς καὶ φθαρμένες δὲν καταλήγουν πάντοτε σὲ προτάσεις παράλληλες μὲ ἐκεῖνες ποὺ ἔγιναν ἀποδεκτὲς καὶ καθιερώθηκαν,

τῶν εἰς τὴν ἐποπτεῖαν τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας καὶ Ὀργανισμῶν ὑπαγομένων Κληροδοτημάτων. Τόμος Α' Παλαιᾶς 'Ελλάδος, Ἀθήνα 1929, σ. 212-217. -Κ. Π. Ζαβιτζιάνος, Ἀρχεῖα Ἐθνικῶν Εὐεργετῶν, Μέρος Α' τχ. Β', Ἀθήνα 1929, σ. 16-18. Πβ. καὶ Σκεῦος Ι. Ζερβός, Ἐθνικά Κληροδοτήματα καὶ δωρεαί, Ἀθήνα 1925, σ. 128, 384, 782, 816. Ἡ διαθήκη ἔχει δημοσιευτεῖ μὲ πολλὰ λάθη (π.χ. Θεόδωρος Μανούσης: Δ. Μανουσάκης). Δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ τὴ διαθήκη στὸ Ἀρχεῖο Π. Πούλου στὰ Ἀρχεῖα Συμβολαιογράφων Ἀθηνῶν γιατί ἦταν μυστικὴ ἀλλὰ οὔτε καὶ στὸ Πρωτοδικεῖο Ἀθηνῶν γιατί ἔχουν χαθεῖ οἱ διαθήκες τοῦ 1843. Δύο χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του ὁ Ἰωσήφ Δέ-Κιγάλας, Σχεδιάγραμμα κα: ὑπτρου τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, Ἐρμούπολη 1846, σ. 10, σημείωνε: «Μετέφρασε πρὸς δὲ τὴν Οἰκονομίαν τοῦ Σαίου ἧτις μένει ἀνέκδοτος παρακατατεθιμένη ἐν τῇ ἐγμοσίᾳ τοῦ Κράτους Βιβλιοθήκη». Βλ. καὶ σσμ. 75, 82.

38. *Traité d'Économie Politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses; quatrième édition, corrigée et augmentée, à laquelle se trouve joint un épitome des principes fondamentaux de l'Économie Politique: Par Jean-Baptiste Say, Chevalier de Saint-Wolodimir, membre de l'Académie impériale des Sciences de Saint-Petersbourg, de l'Académie royale des Sciences de Naples, de la Société royale de Madrid, et d'Avila, de celle de Zurich; etc.; Professeur d'Économie politique à l'Athénée de Paris, Tome Premier [Tome Second] A Paris, Chez Deterville, Libraire, rue Hautefeuille, n° 8 M.DCCC. XIX., 8° σ. LXXXVI + 477 + 509.* Οἱ ἐκδόσεις τοῦ ἔργου: ¹1803, ²1814, ³1817, ⁴1819, ⁵1826.

¹ Ἀπὸ τὰ ἔντυπα τοῦ Βαλέτα ἐντόπισα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τὴν 4ῃ ἔκδοση (1819): OKE 4910^α. Στὸν φυλακτήρα του τ. Π εἶναι σημειωμένο μὲ χέρι ποὺ μοιάζει τοῦ Βαλέτα: Σ. Β. Τὸ ἀντίτυπο δὲν ἔχει σημάδια χρήσης του ὥστε νὰ ὑποστηρίξω ὅτι αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Βαλέτα γιὰ τὴ μετάφραση ἢ ἂν προέρχεται ἀπὸ μεταγενέστερη ἀγορά. Βλ. καὶ σσμ. 75.

είτε γιατί χαρακτηρίζονται από εκζήτηση είτε γιατί ήταν δύσκολες και ξένες προς τὸ γλωσσικὸ αἴσθημα ποὺ διαμορφωνόταν: ἀκολούθησε καὶ ὁ Βαλέτας τὴν τύχη τῶν σκαπανέων μιᾶς λόγιας ἐθνικῆς γλώσσας ποὺ ἀναγκαστικά «καθαρεύει», ἀρχαΐζει ἢ καὶ «αὐθαιρετεῖ» γιατί δὲν θέλει νὰ «βαρβαρίζει», νὰ ἀπλουστεύει καὶ νὰ ἰσοπεδώνει.³⁹

Γνωρίζει ὅτι ἡ εἰσαγωγή τῶν πορισμάτων τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων στὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες ἀλλὰ περισσότερο στὴν Ἑλλάδα θὰ συναντήσῃ νοοτροπικὲς ἀντιστάσεις καὶ σπεύδει στὸν πρόλογό του νὰ συζητήσῃ αὐτὲς τὶς ἀντιρρήσεις: «Πολλοὶ ἐνόμισαν τὴν διδασκαλίαν ταύτην δι' ὄλου ματαίαν καὶ περιττήν, εἰς τοῦτο στηριζόμενοι ὅτι φυσικὰ φροντίζοντες οἱ ἄνθρωποι νὰ δαπανῶσιν ἐπωφελῶς καὶ ν' αὐξάνωσι τὰ πλούτη των, ἐπινοοῦσι καὶ μεταχειρίζονται τὰ δραστηριώτερα μέσα τοῦ πλουτισμοῦ διὰ τὸ προσωπικὸν αὐτῶν συμφέρον». Ἀκολουθοῦν λογικὰ ἐπιχειρήματα, με ἐνδύματα ὑψηλῆς ρητορείας, γιὰ νὰ συμπεράνει: «Ἄλλο πλοῦτου ἐπιθυμία καὶ ἄλλο μέθοδος πλουτισμοῦ· ὡς ἄλλο γνώσεως ὄρεξις καὶ ἄλλο γνωστικὴ ἐρμηνεία. Τὰ μὲν εἶναι πάθη φυσικά, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον δραστήρια εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, τὰ δὲ ἐπιστημονικὰ συστήματα γνωστὰ πρὸς μόνους τοὺς διδασκομένους». Ἡ πίστη του στὴν ἀξία τῆς παιδείας ὡς ἀγωγὸς τῆς ἐπιστημονικῆς γνώσης γιὰ τὴν προκοπὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν ἐδῶ ἔχει παράδειγμα τὴν ἐπιστήμη τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ποὺ διδάσκει τοὺς νόμους τῆς παραγωγῆς τοῦ πλοῦτου, τῆς διανομῆς καὶ τῆς κατανάλωσός του.

Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Βαλέτα γιὰ τὴν ἀξία καὶ τὴ χρησιμότητα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἐξειδικεύονται περισσότερο με ἀναφορὲς στὴν ἐλληνικὴ ἐμπειρία καὶ μάλιστα τὴν ἐντελῶς σύγχρονη καὶ τρέχουσα: «Πεῖρα πολυχρόνιος, μέχρι τοῦδε παρατεινομένη, διδάσκει τοὺς Ἕλληνας ἀναντιρρήτως, ὅποια εἶναι τοῦ πλοῦτου τ' ἀποτελέσματα. Ἐνίκησαμεν τὸν τύραννον· ὅμως ὄχι ὡς ἀνάνδρον καὶ ἀνάξιον ἐργάτην πολέμου, ὄχι ὡς μὴ ἔχοντα νὰ κινήσῃ χεῖρας καθ' ἡμῶν, ἢ ὡς ἀποβαλόντα τὴν φυσικὴν του ἀγριότητα, ἀλλὰ διότι ὁ πόλεμος εἶναι τὴν σήμερον δαπανηρότερος παρ' ὅσον ἄλλοτε, καὶ ὁ τύραννος πτωχὸς ὢν, δὲν δύναται νὰ ἐξοπλίσῃ ὅσους ἔχει στρατιώτας». Ἡ οἰκονομικὴ ἀδυναμία τῶν Τούρκων ὀφείλεται στὴν «ἐρημοποιόν» τους διακυβέρνηση, ποὺ δὲν εἶναι τίποτε

39. Τὶς δυσκολίες τῆς μετάφρασης ἐκθέτει καὶ δικαιολογεῖ στὸν πρόλογό του ποὺ δημοσιεύεται στὸ τέλος αὐτῆς τῆς μελέτης: «Ἡ ἔλλειψις τῶν λέξεων ὅσαι δὲν ἔπρεπε νὰ εὐρίσκωνται εἰς τὰ ἐλληνικὰ λεξικά, με ἠνάγκασε πολλάκις νὰ ὀνοματοθετήσω, δηλαδή νὰ πράξω ἔργον μὴ ἀνήκον εἰς ἐμέ, ἀλλ' εἰς ἄνδρας τῶ ὄντι πεπαιδευμένους». Ὁ Βαλέτας ἐργάζεται στὴ γραμμὴ τῶν διδαγμάτων τοῦ Ἄδ. Κοραῆ καὶ συνεχίζει τὴ μεγάλη συζήτηση γιὰ τὴν ἀνάγκη δημιουργίας ἐλληνικῆς ἐπιστημονικῆς γλώσσας καὶ μάλιστα ἐμπορικῆς, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνα, στὴν Τεργέστη, τὴ Βιέννη, τὸ Ἰάσι καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη: Βλ. Σκλαβενίτης, *Τὰ ἐμπορικὰ ἐγχειρίδια...*, ὁ.π., σ. 51-53.

ἄλλο «πλήν ἀγριωτάτη λησταιρχία», πού δὲν γνωρίζει ἄλλους τρόπους ἀπὸ τὴν ἀρπαγή, τὴν ἐρήμωση καὶ τὴν κιβδηλία τοῦ νομίσματος⁴⁰.

Ἀντίθετα ὑποστηρίζει ὅτι τὸ εὖρος τῆς νίκης τῶν Ἑλλήνων προσδιορίστηκε ἀπὸ τὰ οικονομικά τους μέσα: «τὰ κατορθώματα ταῦτα εἶναι ἀνάλογα πρὸς τὴν ἀνδρίαν τῶν Ἑλλήνων; ὄχι· ἡ ἐλληνικὴ ἀνδρία εἶναι μεγαλητέρων ἀνδραγαθιμάτων ἀξία· εἶναι ἀνάλογα πρὸς τὴν δαπάνην τὴν πολεμικὴν. Ἐὰν εἴχαμεν ὀλιγώτερα χρήματα, μὲ τὴν αὐτὴν μεγαλοψυχίαν ἠθέλαμεν ὀλιγώτερα πράξειν· καὶ ἂν εἴχαμεν πλείοτερα, ἠθέλαμεν πολυπλασιάσειν ἀναλόγως τὰς λαμπρὰς νίκας κατὰ τοῦ ἐχθροῦ. Τοιαύτας βέβαια χρείας εἶχε παρατηρήσειν ἐκεῖνος, ὅστις ὠνόμασε νεῦρα πραγμάτων τὰ χρήματα»⁴¹.

Ἡ αὐτονομία τῶν Ἑλλήνων, πού μὲ τόσες θυσίες κατακτήθηκε, γιὰ νὰ διατηρηθεῖ προϋποθέτει τὴν ἀπόκτηση οικονομικῶν μέσων καὶ ἡ ἐθνικὴ ἐλευθερία προϋποθέτει καὶ τὴν προσωπικὴ ἐλευθερία πού δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ στηρίζεται στὴν οικονομικὴ αὐτάρκεια, προϋπόθεση γιὰ τὴ βίωση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας⁴².

Ἄλλα αὐτὰ τὰ ἐπιχειρήματα δίνουν τὸ δικαίωμα στὸ Βαλέτα νὰ δικαιολογήσει τὸ ἐγχείρημα τῆς μετάφρασης τοῦ βιβλίου: «νομίζω ὅτι μετέφρασα βιβλίον ὠφέλιμον εἰς τὴν πατρίδα μου». Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δυσκολίες κατανόησης τοῦ βιβλίου πού ὀφείλονται, ὅπως σημειώσαμε, σὲ νοοτροπικὲς ἀντιστάσεις πρὸς τὶς διδασκαλίαι τῆς νέας ἐπιστήμης ὑπάρχουν καὶ οἱ δυσκολίες τῆς ἐφαρμογῆς, οἱ ὁποῖες στὴν Εὐρώπῃ ἐντοπίζονται κυρίως στὴν ἀντίσταση τῶν θιγομένων ἀπὸ τὶς μεταβολὲς πού εἰσάγει στους τρόπους καὶ τὶς μεθόδους τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς διανομῆς τοῦ πλοῦτου. Ἀντίθετα στὴν Ἑλλάδα, ὑποστηρίζει ὁ Βαλέτας, «ὡς εἰς χώραν γυμνὴν» τέτοιαις δυσκολίαις δὲν θὰ ὑπάρξουν. Ἡ ἐλαχιστοποίηση τῶν δυσκολιῶν τῶν προτάσεων ἐφαρμογῆς τῶν ἐκσυγχρονιστικῶν ἐπαγγελιῶν δείχνει πόσο λίγο ὁ Βαλέτας γινώριζε τὴν ἐλληνικὴν πραγματικότητα καὶ τὸ σημαντικότερο ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ μιᾶς θεωρίας προϋποθέτει ὄχι μιὰ κοινωνία «γυμνὴ» ἀλλὰ μὲ πολιτισμικὲς προϋποθέσεις καὶ οικονομικὰ ἐφόδια. Ὁ «πολὺς γραικισμὸς» του δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἀναμετρήσει τὶς δυσκολίες· γι' αὐτὸ καὶ ὀλοκλήρωσε τὴν μετάφραση καὶ ἔγραψε καὶ τὸν πρόλογο στὸ Φιοῦμε ὅπου μποροῦσε νὰ πιστεῦει στὴν ἀναγκαιότητα ἐνὸς τέτοιου βιβλίου: «ἡ δὲ τῆς Ἑλλάδος Κυβέρνησις [...] δὲν θέλει ἀπαντήσῃν κάμμίαν δυσκολίαν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν πολιτιστικῶν ἀρχῶν [...] οὔτε χεῖρας ἔχομεν νὰ καταργήσω-

40. Βλ. τὸν Πρόλογο τοῦ Μεταφραστῆ (ἐδῶ σ. 147). Ἀντίστοιχα σημειώσε ὁ Βαλέτας καὶ στὸ φυλλάδιό του *Ἐπτὰ πληγαί*, Ἰδρυα 1827, σ. 14-15: «Εἶμαι βέβαιος ὅτι τὰ πλοῦται εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ πολέμου. Δὲν εἶναι ὅμως πλέον ὁ δυνατὸς ὅστις δίδει νόμον εἰς τὸν ἀδύνατον, ἀλλ' εἶναι ὁ πλούσιος, ὅστις δεσπόζει τὸν πτωχόν. Ἐτελείωσεν ἐκεῖνος ὁ αἰὼν, καθ' ὃν μὲ δύο τάγματα ἐπολεμοῦσαν ἐν ἔθνος. Ἀναγκαιοῦσι τάγματα, καὶ τὰ τάγματα ἀπαιτοῦσι πλοῦτην».

41. Στὸ ἴδιο (ἐδῶ σ. 148).

42. Στὸ ἴδιο (ἐδῶ σ. 149).

μεν διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν μηχανῶν, οὔτε παλαιῶν προνομίων ἑταιρίας νὰ καταλύσωμεν [...], ἀλλ' ἀνεμποδίστως δυνάμεθα νὰ πράξωμεν, ὡς μᾶς διδάσκει ἡ ἐπιστήμη, φυτεύοντες εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰ πολισονομικῶς ὠφέλιμα, ὡς εἰς χώραν γυμνὴν τοιούτων ἀκανθῶν καὶ τριβόλων»⁴³.

Ἄν ἀναζητήσουμε τὰ «παράλληλα» τῆς πορείας τοῦ Βαλέτα καὶ τῶν Σούτσων πρὸς τὴν πολιτικὴν οἰκονομία καὶ ἐξαιρέσουμε τὸν Ἄδαμάντιο Κοραῆ καὶ τὸν κύκλο του, ποὺ γινώριζε τὴ νέα ἐπιστήμη, ἀλλὰ δὲν ἔφτασε ποτὲ σὲ μεταφραστικὰ ἐγχειρήματα, πρέπει νὰ μνημονεύσουμε τὴν Ἐλισάβετ Μουτζᾶ-Μαρτινέγκου γιὰ τὴ χαμένη της πραγματεία «Περὶ οἰκονομίας» (1826), παρόλο ποὺ φαίνεται ὅτι ἦταν αὐτοσχέδια πραγματεία οἰκιακῆς οἰκονομίας⁴⁴. Στὴν

43. Στὸ ἴδιο (ἐδῶ σ. 153). Τὰ ἴδια χρόνια ὁ Γεώργιος Ρουσιᾶδης εἶχε μεταφράσει στὴν Πέστα «ἓνα αξιόλογον γερμανικὸν σύγγραμμα δίτομον περὶ οἰκονομίας καὶ ἄλλων διαφόρων πολιτικῆς ὕλης πραγμάτων καὶ τὰ ἔχει ἔτοιμα διὰ τὸν τύπον», γράφει ὁ Βασιλεῖου, Αἴγινα 19-1-1829, στὸ Γρηγόριο Κωνσταντᾶ (Ρέππας, «Ἀνέκδοτες ἐπιστολές... Μιχαὴλ Βασιλεῖου...», ὁ.π., σ. 331). Τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου, ποὺ ὁ μεταφραστὴς του θεωρεῖ «ὡς χρησιμώτατον θεμέλιον ἐσόμενον πολλῶν κινήων τοῦ ἀνεγειρομένου πολιτικοῦ αὐτῆς οἰκοδομήματος [...]» καὶ «χρησιμοτάτης ἐσομένης τῆς βίβλου εἰς τὴν ἡδὴ ἀρξαμένην ἀναγέννησιν καὶ εὐνομίαν τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους», ἔστειλε ὁ Ρουσιᾶδης στὶς 5-5-1828 στὸ Βασιλεῖου στὴν Τεργέστη. Ὁ Βασιλεῖου [ἀμέσως τὴ γνώμη τοῦ Βαλέτα καὶ ἐκεῖνος ἀπάντησε στὶς 5/17-5-1828 ἀπὸ τὸ Φιοῦμε: «Τὸ βιβλίον τοῦ Ρουσιᾶδου, κατὰ τὸν περικλεισθέντα μοι πίνακα, δὲν εἶναι ἀστυνομικὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ πολιτικόν, καὶ οἰκονομικόν καὶ ἐμπορικόν, καὶ ἀκολούθως ἔπεται νὰ μὴν εἶναι εὐτελὲς καθ' ὅλα ἢ δὲ μετάφρασις εἶναι πάντοτε τοῦ Ρουσιᾶδου πλὴν εἴτε ὁ μεταφραστὴς εἶναι ἀτελής, εἴτε ὁ συγγραφεὺς δὲν ἔχει τὴν ἀπαιτουμένην ἐντέλειαν, τὸ βιβλίον εἶναι καλὸν ὡς πρὸς τοὺς σημερινούς Ἕλληνας, οἱ ὁποῖοι στεροῦνται παντὸς βιβλίου» (Ἀρχεῖο Βασιλεῖου, ὁ.π., φ. 199, ἀρ. 110). Αὐτὴ τὴ γνώμη ἴσως ὑπένισσεται ὁ Βασιλεῖου στὴν παραπάνω ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Κωνσταντᾶ: «τινὲς τῶν φίλων, ἰδόντες τὰ ἀντίγραφα αὐτά, δὲν ἄρσαν τὸ ὕφος καὶ τὸν κάλαμόν του, διὰ τοῦτο καὶ δὲν ἠμπόρεσα νὰ τοῦ χρησιμεύσω εἰς τὸν σκοπὸν του». Στὴν ἐπόμενη ἐπιστολὴ του 12/24-5-1828, ὁ Ρουσιᾶδης ἀναγγέλλει στὸ Βασιλεῖου ὅτι ἔχει μεταφρασμένα ἀπὸ τὰ γερμανικὰ ἄλλα τρία βιβλία (25 κόλες τοῦ τύπου): Ἐθνικὴ οἰκονομία. Πολιτικὴ οἰκονομία καὶ ταμειυτικὴ καὶ Ἀστυνομικὴ ἐπιστήμη. Ἡ γνώμη τοῦ Κωνσταντᾶ, ὅπως τὴν διαβιβάζει στὸ Βασιλεῖου στὴν Τεργέστη ὁ γαμπρὸς του Γεώργιος Μελάς, στὶς 29-5-1828 ἀπὸ τὴ Σύρα, εἶναι διαφορετικὴ: «οἱ Ἕλληνες δὲν ἔχουν ἀνάγκην ἀπὸ τοιαῦτα βιβλία καὶ ἀγοραστὰς δὲν θέλει εὐρητε». (στὸ ἴδιο, φ. 199, ἀρ. 121).

44. Παῖδων Κ. Μπουμπουλιδῆς, Ἐλισάβετ Μουτζᾶ-Μαρτινέγκου, Ἀθήνα 1965, σ. 43. «Ἐδῶ μοῦ ἤλθεν ὄρεξις νὰ γράψω ἓνα σύγγραμμα περὶ οἰκονομίας ἤρχισα λοιπὸν νὰ τὸ γράφω καὶ διὰ τρεῖς μῆνας τὸ ἔτελειώσα. Ἐγὼ δὲν εἶχα ἀναγνώσει ποτὲ μου κανένα σύγγραμμα περὶ οἰκονομίας. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον εἶναι γραμμένη εἶναι ἐφευρέσει ἰδικῆ μου καὶ μίαν φορᾶν, ὅπου μῆτε ἀνέγνωσα, μῆτε εἶχον καμμίαν ἰδέαν περὶ μιᾶς τοιαύτης ἐπιστήμης, εἶναι τὸ ἴδιον ὡσὰν νὰ ἤθελε γράψω ἐγὼ πρώτη περὶ αὐτῆς [Ζάκυνθος 1826]. Ὁ «Διάλογος μεταξὺ Ἐλισάβετ Μουτζᾶ καὶ μιᾶς ἄλλης κόρης», ποὺ ἀποτελεῖ ἀπροοίμιον τρόπον τινά» τῆς χαμένης «Περὶ Οἰκονομίας» πραγματείας (στὸ ἴδιο σ. 13') εἶναι ἡ ἀπολογία τῆς Μουτζᾶ στὶς ἀντιδράσεις τῆς κοινωνίας της στοὺς νεωτερισμούς της, ἀνάμεσα στοὺς ὁποῖους ἦταν καὶ ἡ πραγματεία «Περὶ Οἰκονομίας»: «Τοῦ ἐζήτησα καὶ τοῦ ζητῶ [τοῦ Θεοῦ] νὰ προξενήσω ὠφέλειαν εἰς ἐκεῖνα τὰ ὄντα, ὅπου Αὐτὸς ἔκαμε ὁμοία μετ' ἐμένα καὶ ὅπου Αὐτὸς εὐαρεστεῖται καὶ χαίρεται νὰ τὰ βλέπῃ θέλοντα καὶ ζητῶντα τὸ κοινὸν καλόν, τὴν κοινὴν ὠφέλειαν» (στὸ ἴδιο, σ. 121).

Ἰνταῦβε

Ίόνιο Ἀκαδημία (ὅπως εἶχε συμβεῖ καὶ στὴν Ἴονικὴ Ἀκαδημία τὸ 1808) διδάχτηκε τὸ ἔτος 1826-1827 ἡ «πολιτικὰ οἰκονομία» ἀπὸ τὸν Νικόλαο Μανιάκη⁴⁵, ἐνῶ ὁ Ἐδουάρδος Μάσσων παρέδιδε δωρεὰν μαθήματα πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ ἠθικῆς φιλοσοφίας στὸ Ναύπλιο τὸ 1826⁴⁶. Περισσότερο ἀξιοπρόσεκτη εἶναι ἡ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ τὸ 1828 τοῦ ἔργου τοῦ Say, *Catechisme d'Economie politique ou instruction familière qui montre de quelle façon les richesses sont produites distribuées et consommées dans la société*, ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι τὸ 1815 καὶ γνώρισε δεύτερη ἔκδοση τὸ 1821. Μεταφραστὴς ἦταν ὁ Γεώργιος Χρυσίδης (1799-1873) ἀπὸ τὸν Πολύγυρο τῆς Χαλκιδικῆς. Μαθητὴς στὴ Σχολὴ τῆς Χίου τὸ 1819, ἐκφώνησε μαθητικὸ λόγο στὶς δημόσιες ἐξετάσεις τῆς Σχολῆς μὲ θέμα « Ἀρχαιολογία τῆς Χίου», δηλαδὴ πολιτισμικὴ ἱστορία τῆς Χίου. Ὁ λόγος τυπώθηκε ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Βάμβα στὸ τυπογραφεῖο τῆς Χίου τὸ 1820. Ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1821 βρίσκεται στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, ὅπου ὑπηρετεῖ ὡς γραμματέας σὲ διάφορες κυβερνητικὲς θέσεις. Συνεργάτης τῶν ἐφημερίδων Σπετσῶν καὶ Ὑδρας (1824-1825) καὶ τῆς *Γενικῆς Ἐφημερίδος τῆς Ἑλλάδος* (1825-1826), τῆς ὁποίας ἔγινε διευθυντὴς ἀπὸ 9 Ἰουνίου 1827 καθὼς καὶ διευθυντὴς τῆς Ἑλληνικῆς Τυπογραφίας⁴⁷.

45. Λουκία Δρούλια, «Νοοτροπίες καὶ δεκτικότητα τοῦ οἰκονομικοῦ στὴ Νοτιανατολικὴ Εὐρώπη», *Προσεγγίσεις στὶς νοοτροπίες τῶν Βαλκανικῶν λαῶν 15ος-20ός αἰ., Οἰκονομικὲς ἀντιλήψεις καὶ συμπεριφορές*, Ἀθήνα, Ι. Ζαχαρόπουλος, 1988, σ. 34-35, 38. Ὁ Π. Χιώτης, «Νικολάου Μανιάκη βίος καὶ τὰ σφαιρόμενα συγγράμματα», *Παρθενῶν* 1 (1871-72) 447-448, βεβαιώνει ὅτι ἡ «Πολιτικὴ Οἰκονομία» ἦταν ἀνάμεσα στὰ συγγράμματά του ποὺ ἀπερισώθηκαν καὶ διατηροῦνται παρὰ τῶν υἱῶν Κωνσταντίνου εἰσέτι ἀνέκδοτα καὶ συνταχθέντα διὰ τὰς παραδόσεις του».

46. «Ἡ πόλις τοῦ Ναυπλίου εὐτύχησε κατ' αὐτὰς τὰς ἡμέρας μίαν σπανίαν, καί, εἰς τὰς παρούσας μάλιστα δεινὰς τῆς πατρίδος περιστάσεις, μεγάλην εὐτυχίαν. Ὁ Κύριος Ἐδουάρδος Μάσσων ἄρχισε νὰ διδάσκη δύο ἐν ταυτῷ εἰς τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν ἀναγκασιότατα καὶ χρησιμώτατα μαθήματα, τὴν Πολιτικὴν Οἰκονομίαν, καὶ τὴν Ἠθικὴν φιλοσοφίαν εἰς πολυπληθεῖς ἀκροατήριον. Τῆς πρώτης ἡ παράδοσις γίνεται τρεῖς τῆς ἐβδομάδος, τὴν β', δ' καὶ στ'· τὴν δὲ ζ' γίνεται ἐξέτασις καὶ ἐπανάληψις· τῆς δὲ δευτέρας ἅπαξ τῆς ἐβδομάδος, τὴν Κυριακὴν». *Γενικὴ Ἐφημερίς*, φ. 71, 3 Ἰουλίου 1826, σ. 284. Γιὰ τὸν Μάσσωνα βλ. Δημήτριος Κ. Βαρδουνιώτης, «Ἐδουάρδος Μάσσων», *Ἐπετηρὶς Παρασσού* 11 (1915) 225-234.

47. Στέφανος Ἀθ. Κότσιανος, *Μία μεγάλη φυσιογνωμία τοῦ ἔθνους. Γεώργιος Χρυσίδης (ὁ Πολυγερνός)*, Θεσσαλονίκη 1977, 34 σ. [ἀνάτυπο ἀπὸ τὰ *Χρονικὰ Χαλκιδικῆς*, τχ. 29-30]. — Γ. Δ. Μπῶκος, *Τὰ πρῶτα ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα στὸ χῶρο τῆς ἀκαθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς» (1627-1827)*. Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1986, σ. 265-290, 433-445. — Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, «Τὸ ἱστορικὸν τῆς Γενικῆς Ἐφημερίδος τῆς Ἑλλάδος (1825-1832)», Εἰσαγωγὴ στὴ φωτοαντύπωση: *Γενικὴ Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος* τοῦ 1828 ἔτους, Ἀθήνα, Δ. Ν. Καραβίας, 1987, σ. ε'-νς' (γιὰ τὸν Γ. Χρυσίδη, κυρίως σ. κ'-κβ'). — Γεωργίου Χρυσήϊδου, *Ἀρχαιολογία τῆς Χίου*. Β' ἔκδοση [:φωτοαντύπωση], Εἰσαγωγὴ Στέρ. Φασουλάκη, Χίος, Φίλοι τῆς Βιβλιοθήκης Κοραῆ, 1988, σ. ἡ' + 16. Νίκος Β. Κοσμᾶς, *Γεώργιος Χρυσίδης, Μακεδόνας λόγιος καὶ πολιτικός*, Θεσσαλονίκη, Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1990, 50 σ. — Βλ. καὶ Νικόλαος Δραγούμης, *Ἱστορικὰ Ἀναμνήσεις* [1874], τ. Α', Ἀθήνα 1973, σ. 29.

Τὸ Πρόγραμμα (Ἀγγελία) γιὰ τὴν ἐγγραφή συνδρομητῶν συνέταξε ὁ Χρυσίδης «ἐξ Ὑδρας, 18 Ἰανουαρίου 1827», τὸ δημοσίευσε στὴ *Γενικὴ Ἐφημερίδα* στὶς 16-2-1827 καὶ τὸ κυκλοφόρησε καὶ σὲ χωριστὸ μονόφυλλο⁴⁸. Σημειώνει ὁ Χρυσίδης: «Ἄν καὶ κατὰ τὰς ἐνεστῶσας περιστάσεις τοῦ ἔθνους δὲν δύναται ἡ ἐπιστήμη αὕτη, δι' ἔλλειψιν ἐντελῶν σχολειῶν, νὰ κατασταθῇ κοινὸν κτῆμα εἰς τοὺς φιλεπιστήμονας νέους, καὶ δι' αὐτῶν νὰ ἐξαπλωθῇ εἰς τὸ ἔθνος ὅλον ἢ ἐκ ταύτης ὠφέλεια, ἐνόμισα ὅμως ἱκανὸν ἐπὶ τοῦ παρόντος τὸ ν' ἀποκτήσῃ καὶ τὸ κοινὸν ὀρθὰς περὶ οἰκονομίας γνώσεις, καὶ νὰ μὴν ἀγνοῇ τὰς κυριωτέρας καὶ ἀναγκαιοτέρας τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἀληθείας, ἱκανὰς νὰ τὸ ὀδηγῶσιν ἀσφαλῶς εἰς τὰς βιομηχανικὰς τοῦ ἐπιχειρήσεις, ὥστε νὰ μὴν ἀπατᾶται καθημέραν εἰς πράγματα, τὰ ὁποῖα εἶναι ἀνάγκη καὶ συμφέρει ταμάλιστα εἰς ἕκαστον νὰ γνωρίζῃ [...] Τὸ σύγγραμμα τοῦτο, μετέφρασα μὲ τὴν δυνατὴν ἐπιμέλειαν εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν καὶ μέλλω νὰ ἐκδώσω διὰ τοῦ τύπου, εὐελπὶς ὅτι θέλει συμβάλει ὄχι μικρὸν εἰς ἐμψύχωσιν τῆς κατὰ τὴν Ἑλλάδα βιομηχανίας, καὶ εἰς βελτίωσιν τῆς τε μερικῆς καὶ δημοσίου οἰκονομίας».

Ἡ μετάφραση ἐγίνε ἀπὸ τὴ δεύτερη ἔκδοσι τοῦ 1821 καὶ ἡ ἔκδοσή της ἀναγγέλθηκε ἀπὸ τὴ *Γενικὴ Ἐφημερίδα* στὶς 28 Ἰανουαρίου 1828⁴⁹. Τὸ βιβλίον τυπώθηκε στὴν Αἴγινα μὲ τίτλο: *Πολιτικῆς Οἰκονομίας Κατήχησις ἢτοι οἰκιακὴ διδασκαλία περὶ τοῦ πῶς γεννῶνται, διανέμονται καὶ ἀναλίσκονται εἰς τὴν κοινωνίαν τὰ χρήματα. Μεθ' ἣν ἔπονται σημειώσεις πρὸς ὠφέλειαν τῶν θελόντων νὰ ἐμβαθύνωσι πλείοτερον εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς ἐπιστήμης ταύτης*. Στὸν πρόλογό του, πὺ τὸν ὑπογράφει, Αἴγινα 28 Δεκεμβρίου 1827, ὁ μεταφραστὴς ἀνατρέχει στὴν ἱστορία τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ προσπαθώντας νὰ συζητήσει καὶ αὐτὸς θέματα ὀρισμῶν καὶ ὄρων προτείνει τὸν ὄρο «χρηματιστική». Ἄλλωστε στὴν Ἀγγελία εἶχε μεταφράσει «richesses: χρήσιμα», ἐνῶ στὸ βιβλίον προτίμησε «χρήματα», παραπέμποντας στὸν Οἰκονομικὸ τοῦ Ξενοφῶντα. Ἀκολουθεῖ ἡ δικαιολόγησι τοῦ ἐγχειρήματος: «Μεταφράσας καὶ ἐκδίδων τὸ παρὸν πόνημα τοῦ περιχλεοῦς οἰκονομολόγου Say, δὲν ἐφαντάσθην ὅτι προσφέρω εἰς τοὺς συμπατριώτας μου σύγγραμμα κατὰ πάντα πλῆρες περὶ τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας· καθότι οὔτε τοῦ συγγραφέως ὁ σκοπὸς ἦτον οὗτος. Ἡ παρούσα κατήχησις εἶναι τις διδασκαλία πρὸς χρῆσιν καὶ ὠφέλειαν τοῦ κοινοῦ· εἰς αὐτὴν περιέχονται αἱ κυριώτεραι ἀλήθειαι τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, καὶ ἀναπτύσσονται μὲ τὸν πλέον εὐκατάληπτον καὶ ἀναλυτικὸν τρόπον ὅλα σχεδὸν τὰ

48. *Γενικὴ Ἐφημερίς*, ἀρ. 29, 16-2-1827, σ. 116. Τὸ μονόφυλλο, ἄλλης στοιχειοθεσίας ἀλλὰ ἀκριβῶς τὸ ἴδιο κείμενο, εἶναι βιβλιογραφημένο: ΓΜ 1703· φωτσοανατυπώθηκε: Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος, *Μονόφυλλα τοῦ Ἀγῶνος. Προκηρύξεις - Θεσπίσματα - Διατάγματα 1821-1827*, Πρόλογος Ι. Α. Μελετόπουλου, Εἰσαγωγικὸ κείμενο Ι. Κ. Μαζαράκη-Αϊνιάνου, Ἀθήνα 1973, τ. II, τχ. I-2.

49. *Γενικὴ Ἐφημερίς*, φ. 7, 28-1-1828, σ. 32.

άναντίρρητα αὐτῆς ἀξιώματα. Ἐὰν δὲ ἐπρόσφερα βιβλίον, τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι χρήσιμον ὄχι μόνον εἰς τὸν διοικητὴν, ὅσης χρεωστεῖ νὰ οἰκονομῇ δικαίως καὶ φρονίμως τὰς προσόδους καὶ τὰ ἔξοδα τῆς πολιτείας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ἔμπορον, καὶ εἰς τὸν χειροτέχνην, καὶ εἰς τὸν γεωργόν, οἷτινες διὰ τῆς βιομηχανίας των πρέπει νὰ προμηθεύωνται τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἐπιτήδεια, θέλω νομίσει ὅτι ὑπηρέτησα κατὰ τι εἰς τὸ κοινόν».

Ἡ *Κατήχηση* τοῦ Say εἶναι ἓνα ἐκλαϊκευτικὸ βιβλίον γραμμένο στὸν τύπο τῆς δοκιμασμένης μεθόδου τῶν ἐρωταποκρίσεων. Δὲν εἶναι ἐπιτομὴ τῆς *Πραγματείας*, οὔτε ἔχει σχέση μὲ τὴν *Epitome des principes fondamentaux de l' Economie politique*, συμπλήρωμα τῆς *Πραγματείας*. Καὶ τὰ δύο ἔργα εἶχαν παράλληλη λαμπρὴ μεταφραστικὴ τύχη. Ὁ λιτὸς πρόλογος τοῦ Χρυσίδη καὶ κάποια δυσκαμψία καὶ ἀπλουστευτικότητά πού παρατηρεῖται στὴ διατύπωση τῶν ἐννοιῶν δείχνουν πὼς ἴσως δὲν εἶχε μελετήσῃ τὴν *Πραγματεία*, στὴν ὁποία καὶ δὲν ἀναφέρεται. Ἄλλωστε δὲν προσέθεσε καμμία σημεῖωση στὸ ἔργο πού μετάφρασε ἐκτὸς ἀπὸ δύο σημειώσεις πού διευκρινίζουν μεταφραστικὰς τοῦ ἐπιλογὰς σὲ συγκεκριμένους ὅρους.

Ὁ Βαλέτας δὲν φαίνεται νὰ ἔμαθε γιὰ τὴ μετάφραση τοῦ Χρυσίδη ὅσο ἦταν στὸ Φιοῦμε καὶ ἐτοίμαζε τὴν ἐκδοση τῆς μετάφρασης τῆς *Πραγματείας*. Παρόλο πού ὑπάρχουν οἱ δύο καταχωρίσεις στὴ *Γενικὴ Ἐφημερίδα* (16-2-1827 καὶ 28-1-1828), στὴν ὁποία φαίνεται ὅτι ἦταν συνδρομητὴς ἀπὸ τὸ Φιοῦμε, δὲν σχολιάζει τὴν εἶδηση στὴν ἀλληλογραφία του μὲ τὸν Μιχαὴλ Βασιλείου. Βέβαια ὁ Βαλέτας, πού γνώριζε τὰ ἔργα τοῦ Say, ἤξερε τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὰ δύο ἔργα καὶ γι' αὐτὸ δὲν ἔδωσε μεγαλύτερη σημασία. Ὁ Χρυσίδης, πού μᾶλλον δὲν γνωρίζει τὴ μεταφραστικὴ προσπάθεια τοῦ Βαλέτα, ἔχει φιλοδοξίες μικρότερες καθὼς θέλει νὰ ὑπηρετήσῃ παιδαγωγικοὺς καὶ πρακτικοὺς σκοπούς. Γνωρίζει βέβαια ὅτι τὸ βιβλίον εἶναι χρήσιμο καὶ γιὰ τὴν ἡγεσία τῆς χώρας καί, ὅπως εἶδαμε ὅτι ἐπισημαίνει στὸν πρόλογο, κατ' ἐξοχὴν γιὰ τὸν ἡγέτη τῆς, τὸν ἐρχόμενον Κυβερνήτη. Καὶ καθὼς τὸ βιβλίον κυκλοφορεῖ τίς ἡμέρες πού ἐκεῖνος ἔρχεται στὴν Ἑλλάδα, ἀφιερώνεται «Τῷ ἐξοχωτάτῳ Κ. Ἰω. Καποδίστρια Α. Κυβερνήτῃ τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας τὴν δε τὴν βίβλον ἀνέθηκον ὁ μεταφραστὴς». Βρίσκεται ἔτσι ἓνας καλὸς τρόπος καὶ οἱ προθέσεις τοῦ μεταφραστῆ νὰ δικαιολογηθοῦν καὶ τὸ βιβλίον καὶ ὁ Χρυσίδης νὰ συστηθοῦν.

Ὁ Χρυσίδης μετέφρασε τὴν *Κατήχηση* χωρὶς νὰ ἐπικοινωνήσῃ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μὲ τὸν Say, ἀλλὰ τοῦ ἔστειλε ἓνα ἀντίτυπο τῆς μετάφρασης. Ἡ ἀπάντησή τοῦ Say, μιὰ σύντομη ἐπιστολὴ μὲ ἡμερομηνία 20 Ὀκτωβρίου 1828, πού δημοσιεύεται στὸ παράρτημα αὐτῆς τῆς μελέτης, δείχνει καὶ τὰ ὑψηλὰ φρονήματα τοῦ Γάλλου σοφοῦ ἀλλὰ καὶ ἓνα στοχαστικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἑλληνικὰ πράγματα· ἐκφράζεται μὲ τὴν εὐχὴ στοὺς ἀπογόνους τοῦ Ξενοφώντα, πού κέρδισαν ἄξια μὲ τὴν ἀνδρεία τους τὴν ἐλευθερία, νὰ τὴν στεριώσουν μὲ τὴν νομοθεσία τους, ἢ ὁποία θὰ δημιουργήσῃ τὸ κατάλληλον πλαίσιο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας μὲ ἀποτέλεσμα τὴν οἰκονομικὴ ἄνεση τῆς κοινωνίας. Οἱ

σχέσεις ανάμεσα στην Ελλάδα και τα άλλα ευρωπαϊκά κράτη θα στηριχθούν στους άμοιβαία συμφέροντες έμπορικούς δεσμούς, που θα δημιουργηθούν και ή Εύρώπη θα άντληθφθει πόσα έχει να κερδίσει έχοντας φίλους τους πολιτισμένους Έλληνες. Οί άπόψεις του Say δέν είναι πρωτόγνωρες. Ίδέες, που κινούνται στο ίδιο πλαίσιο τής κατάφασης για τή νέα έλληνική πολιτεία που άνέδειξε ή Έπανάσταση, είχε διατυπώσει τó 1824 στη *Revue Encyclopedique* άπευθυνόμενος στους ευρωπαίους έμπόρους: «Όταν οί Έλληνες άποκτήσουν δική τους βιομηχανία θα έχουν και έναν συμπαγή πληθυσμό, ó όποίος θ' αύξάνει σέ αριθμό και σέ κεφάλαιο κάτω άπό τήν προστασία μιás κανονικής κυβέρνησης. Άντι όκτώ έκατομμύρια φτωχών καταναλωτών θα έχετε είκοσι έκατομμύρια πλουσίων καταναλωτών, οί άνάγκες τών όποίων θα συντείνουν στην εύημερία τών έπιχειρήσεών σας, και με τους όποιους θα έχετε πολλές και έπικερδείς σχέσεις, χωρίς να φοβόσαστε τις ταπεινώσεις εκ μέρους τών πασάδων»⁵⁰. Στο ύστερόγραφο τής έπιστολής ó Say σημειώνει ότι στέλνει στον Χρυσίδη άντίτυπο τής τρίτης, ουσιαστικά άναθεωρημένης, έκδοσης (1826) τής *Κατήχησης* για να μπορέσει ó μεταφραστής να τή χρησιμοποιήσει στη δεύτερη έκδοση, κάτι που δέν έγινε ποτέ άφου και ή πρώτη έκδοση είχε κακή ύποδοχή, όπως μαρτυρά ó Άναστάσιος Πολυζωίδης (1833): «Δέν είναι ίσως εις πολλούς τών Έλλήνων άγνωστος ή κατά πάντα άξιέπαινος μετάφρασις τής Οικονομικής Κατήχησεως του Σαϊ, δημοσιευμένη πρό τετραετίας περίπου παρά του φιλοπάτριδος Κυρίου Γ. Χρυσίδου· άλλ' έπειδή ή έποχή, καθ' ήν έδημοσιεύθη, έποχή τρομερά και δια παντός άποτρόπαιος του φωτοδιώκτου Δεσποτισμού, κατέστησε πάντφ δύσκολον τήν κοινοτέραν διάδοσίν της, δια τουτο δέν σφάλλω, εάν πρωτοφανή όνομάζω ήδη τήν περι ής ó λόγος έπιστήμην, μέλλουσαν πρώτην φοράν να παρουσιασθί ακαλύτως εις όλων τών Έλλήνων τά όμματα, και να γενή μελέτης κοινής σπουδαϊον άντικείμενον»⁵¹.

Άλλ' άς επανέλθουμε στο Βαλέτα που στο Φιούμε έτοιμάζεται να κατέβει στην Ελλάδα. Τήν ώριμη άπόφασή του που στηρίζεται στην πίστη του στη νέα ελληνική πολιτεία ταραάζουν οί ύποψίες για συγκεντρωτικότερες τροπές τών πολιτικών πραγμάτων. Στον πρόλογο του μεταφραστή, που πρέπει να έγγραψε άπό τον Άπρίλιο ως τον Μάιο του 1828⁵², ή γνώμη του για τον Κυβερνήτη

50. Ρωζάνη Άργυροπούλου-Λουγγή, «Φυλλάδια πολιτικής έπιστήμης στα χρόνια του Άγώνα», *Τομές*, τχ. 34-35 (Μάρτιος-Άπρίλιος 1978) 30, όπου και ή μετάφραση τήν όποία δανείζομαι έδώ. -- Λουκία Δρούλια, «Νοοτροπίες...», *δ.π.*, σ. 39.

51. *Πολιτική οικονομία ήτοι αρχαί τής έπιστήμης του πλούτου* υπό Ίωσήφ Δροζίου. Μετάφρασις εκ του Γαλλικού μετά πολλών προσηκών υπό Α. Πολυζωίδου, Ναύπλιο 1833, σ. κγ'.

52. Σταχυολογώ άπό γράμματα του Βαλέτα (Φιούμε) προς Μ. Βασιλείου (Τεργέστη): «Καταγίνομαι να διορθώσω τās μεταφράσεις μου, και να τās έτοιμάσω δια τόν τύπον [...]. Όταν γράφετε προς τόν έν Βιέννη Ίατρον Στέφ. Οικονόμου, παρακαλώ να τόν έρωτήσετε, αν συγχωρήται εκεί ή

είναι θετική, χωρίς έπιφυλάξεις, και οι προσδοκίες από τη διακυβέρνησή του ύψηλές: «'Αλλ' ό σήμεραν κατ' εύδοκίαν θεοῦ, εις τήν πρύμνην τῆς 'Ελλάδος καθήμενος, είναι τόσον άγρυπνος και προσεκτικός, ώστε οὐδέποτε θέλει αποστρέψειν τούς όφθαλμούς του από τόν ύψίφωντον φάρον τῆς άληθείας, τόν όποιον έπύρσευσεν ή σοφία ύπερ τών πλωϊζωμένων του βίου τήν θάλασσαν· οὐδέποτε θέλει νυστάξειν πρός τούς ύφάλους, άποφεύγων αυτούς κατá πάντα τρόπον σωτήριον, και προσορμίζων τó σκάφος του εις τόν λιμένα τῆς ευδαιμονίας, όπου τῆς έλληνικῆς και πάσης κοινωνίας τó πλήρωμα σπεύδει κατá φυσικήν όρμήν νά ρίψη τήν άγκυράν του»⁵³. Στο ίδιο κείμενο εκφράζονται και οι φόβοι για άσθάθεια τῆς έλληνικῆς κοινοβουλευτικῆς πολιτείας: «'Η μὲν Προσωρινή Πολιτεία τῆς 'Ελλάδος, θέλει ἴσως εἶπειν, είναι κοινοβουλευτική σήμεραν, έάν δέ αύριον ή σταθερά δέν φυλάξη τοῦτο τó σχῆμα κατá τί θέλουν χρησιμεύσειν πρός τούς ιδιώτας τών 'Ελλήνων τῆς έπιστήμης ταύτης τά καλά διδάγματα; Εἶναι δικαία και ή άπουσία τῆς τοιαύτης μεταβολῆς και ή περι τούτου έρώτησις». Οι πληροφορίες που του φτάνουν από τήν 'Ελλάδα είναι και έμμεσες και άμεσες, αλλά πάντοτε άποσπασματικές⁵⁴.

'Η άπόφαση του Βαλέτα νά κατεβεί στην 'Ελλάδα υλοποιήθηκε στις 21 'Οκτωβρίου 1829, όταν πήρε τó πλοίο από τó Φιοῦμε με τή γυναίκα του και τó νήπιο, γιό του 'Ιωάννη και έφτασαν, ύστερα από ένα καλό ταξίδι, στο Ναύπλιο στις 17 Νοεμβρίου. Οι πρώτες είκοσι μέρες τῆς έγκατάστασής τους είναι γεμάτες προβλήματα και καθώς οι προοπτικές για άμεση βελτίωση δέν φαίνονται ή άπογοήτευση είναι πλήρης:

«Τό Ναύπλιο είναι νοσωδέστατον· καθ' ήμέραν ακούω νοσήματα δεινά και θανατηφόρα [...] μεγίστη στέρησις όλων τών αναγκαίων, και τó χειρότερον, δέν εύρίσκεται οίκος κατοικήσεως άξιος· είδα και έπαθα διά νά εύρω μίαν καλύβαν, διά νά καταστήσω υπό στέγην τήν σύζυγόν μου και τó παιδίον μου, και νά αναπαύσω όπωςούν τά άσθενῆ ταῦτα όντα μετά τήν μακράν κακουχίαν τῆς διαπλεύσεως. "Ηξερα, ότι ή Κυβέρνησις εύρίσκετο

τύπως του άλλου βιβλίου, του έπιγραφομένου "Traité d'Economie politique" par J. B. Say» (11-4-1828): «απαρακαλώ νά έλθετε εις τó Φιοῦμε, όπου εκ πείρας θέλετε πληροφορηθῆ, ότι συγκατοικῶν εις τόν οίκον μου, δέν με προξενείτε βάρος, αλλά μάλιστα με κάμνετε μεγίστην χάριν, διότι τουλάχιστον θέλετε με παρακινήσει νά διορθώσω τās μεταφράσεις μου» (18-4-1828): «ό δέ Σαῆς μου εύρίσκεται κατá τó παρόν εις τοιαύτην κατάστασιν, ώστε δέν δύναμαι νά τόν εκδώσω» (5/17-5-1828), ΓΑΚ, Συλλογή Βλαχογιάννη, 'Αρχείο Βασιλείου, φ. 199.

53. Είναι ή τελευταία παράγραφος του Προλόγου του μεταφραστῆ (βλ. έδω, σ. 153).

54. «Προχθές ήλθεν έδω από Σύρας διά ήμέρας 18 ό έδικός μου Βελισσάριος, διά νά φορτώσῃ πάλιν ζυλικήν και νά επιστρέψῃ. "Εμαθα [...] 'Ο Κυβερνήτης μας θαυμάζεται διά τήν διοίκησίν του, και είναι εις τήν 'Ελλάδα μέγας και πολύς» (Βαλέτας, Φιοῦμε 21-4/3-5-1828 πρός Μ. Βασιλείου, Τεργέστη), 'Αρχείο Βασιλείου, φ. 199, άρ. 103. 'Ο Βελισσάριος Παυλίδης, γεννημένος το 1792 στη Σμύρνη και από τó 1825 κάτοικος Ναυπλίου, με τόν όποιο ό Βαλέτας διατήρησε στενές σχέσεις και στην έμπορική του επιχείρηση είχε τά κεφάλαιά του, όπως φαίνεται στη διαθήκη του.

είς Αίγιαναν, κακῇ τύχῃ τὴν ἡῦρα ἐδῶ· τὸ πλῆθος τῶν ἐν πράγμασι ἀνθρώπων ἐπροξένησε καὶ τὴν στενοχωρίαν τῶν κατοικημάτων, καὶ τὴν ἔλλειψιν τῶν τροφῶν· μ' ὅλα ταῦτα εἶμαι ὑπόχρεως νὰ διατρίψω ἐδῶ τρεῖς μῆνας, ἐπειδὴ ἦτον ἀδύνατον νὰ εὔρω οἶκον διὰ ὀλιγώτερον καιρόν. Μετὰ τὴν τριμηνίαν ταύτην, ἂν ζήσω, δὲν ἤξεύρω ποῦ νὰ ὑπάγω· πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ὡς βεβαιοῦμαι, θέλω εὔρει τὰ αὐτὰ κακὰ, καὶ ἀκολούθως μετανοῶ, καὶ βλασφημῶ τὴν ὥραν, καθ' ἣν ἀπεφάσισα νὰ ἀφήσω τὸ καθαρῶτατον, καὶ ὑγιεινότερον Φιοῦμε, διὰ νὰ ἔλθω εἰς τοιοῦτον τόπον, ὅπου ἄλλο τι δὲν ὑπάρχει ἄφθονον, πλὴν ἡ αἰσχροτάτη κακοῦθεια, καὶ ἡ ἐσχάτη ἀπαιδευσία· ὅπου, τὸ δεινότερον, μὲ παραφιλάττει ὁ θάνατος εἰς πᾶσαν ὥραν. Τί νὰ κάμω; Ὑπομονή· δὲν μὲ ἠπάτησαν οὔτε οἱ φίλοι, οὔτε οἱ ἐχθροί· μὲ ἠπάτησε ὁ πολὺς μου γραικισμὸς, ὅστις ἤλθε νὰ λάβῃ τὰ ἐπίχειρα τοῦ παραλόγου ἐνουσιασμοῦ του εἰς τὴν Γραικίαν· αὐτὴν τὴν ἐλευσίην καὶ ἀξιοδάκρυτον»⁵⁵.

Ἡ ἐπιφυλακτικότητα καὶ οἱ ὑπόνοιες γιὰ τὴν πολιτεία τοῦ Καποδίστρια ἔγιναν μὲ τὸν καιρὸ ἀπόρριψη καὶ ἐνεργὸς ἀντιπολίτευση. Ἀπέριψε προτάσεις τοῦ Κυβερνήτη νὰ ἀναλάβει πολιτικὰ ἀξιώματα⁵⁶, καὶ ἀσχολήθηκε μόνον μὲ τὶς τύχες τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του τῆς Ἰου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ σχολείου της⁵⁷. Πληρεξούσιος τῆς Ἰου στὴν ἀντικαποδιστριακὴ συνέλευση τῆς Ὑδρας, ὅπου ἔφτασε τὸν Αὐγουστο τοῦ 1831⁵⁸ καὶ τῆς Δ' Ἐθνικῆς Συνέλευσης στὴν Πρόνοια, Ἰούλιος 1832⁵⁹.

Τὸ 1833 τὸν βρίσκουμε ἐγκατεστημένο στὴν Ἀθήνα⁶⁰, ὅπου θὰ ζήσει τὰ

55. Βαλέτας, Ναύπλιο 7-12-1829 «διὰ χειρὸς τῆς συζύγου μου» πρὸς Βασιλείου, Σύρα. Ἀρχεῖο Βασιλείου, ὁ.π., φ. 199, ἀρ. 197. — "Ἄλλες μαρτυρίες γιὰ τὸ Ναύπλιο αὐτῆς τῆς ἐποχῆς: Ἀλέκα Μπουτζουβη-Μπιανιά, «Τὸ Ναύπλιο στὰ χρόνια 1828-1833. Σκιαγράφηση τῆς κοινωνικῆς, πολιτισμικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς», Ὁ Ἐρανιστῆς 18 (1986) 105-114.

56. «Ἐλθὼν ὁ Σπυρίδων Βαλέτας εἰς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸ 1829 προσεκλήθη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Καποδιστρίου εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν Γραμματεῖαν, ἀλλ' ἀπεποιήθη ταύτην», ἐφ. Ἀθηνᾶ, ὁ.π. (νεκρολογία). «Ὁ Κυβερνήτης ἐπρότεινε εἰς αὐτὸν νὰ συμμεθέξῃ τῶν δημοσίων πραγμάτων, ἀλλ' ἀπρηνήθη νὰ λάβῃ εὐθύνην δημοσίου ἐνεργείας κατ' ἐποχὴν δυστυχῆ, καθ' ἣν τὸ ἔθνος διηρεῖτο ἤδη εἰς δύο πολέμια στρατόπεδα», Π. Ἀργυρόπουλος, ἐφ. Αἰών (νεκρολογία).

57. Ἀπ. Β. Δασκαλάκης, *Κείμενα - πηγαι τῆς ἱστορίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως. Σειρὰ τρίτη: Τὰ περὶ παιδείας*, τ. Β', Ἀθήνα 1968, σ. 1447· τ. Γ', Ἀθήνα 1968, σ. 1759-1760 (ὁ ἀναφερόμενος στὰ ἔγγραφα Σ. Βαλέτας μὴ εἶναι καὶ ὁ ἀδελφὸς του Στέφανος).

58. «Πρὸ ἡμερῶν ἤδη ἱκανῶν ἔφθασαν εἰς τὴν νῆσον μας οἱ κύριοι Σ. Τρικούπης, Ἀνδρέας Λόντος, Κ. Ζωγράφος, Σπ. Βαλέτας, Δ. Σοῦτσος, Χ. καὶ Κ. Κλονάρη, Α. καὶ Π. Σούτσου καὶ ἄλλοι πολλοὶ μετ' αὐτῶν καὶ μετ' αὐτούς, ὅλοι ἀπὸ τὸν θηριώδη Πυγμαλῖωνα τοῦ Ναυπλίου προγεγραμμένου». Ὁ Ἀπόλλων, ἀρ. 51, 2-9-1831 καὶ Ἀρχεῖον Κοινότητος Ὑδρας, ἐπιμ. Ἀντ. Λιγνός, τ. 15, Πειραιᾶς 1931, σ. 456, 473, 475. Στὴν Ὑδρα πέθαναν τὰ περισσότερα, ἂν ὄχι ὅλα, τὰ 6 παιδιὰ του· βλ. σημ. 80.

59. Ἐθνικὴ Ἐφημερίς, ἀρ. 25, 13-7-1832, σ. 139· βλ. καὶ σ. 158, 177-178, 197.

60. Συνδρομητῆς στὴ μετάφραση τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας τοῦ Joseph Droz ἀπὸ τὸν Α. Πολυζωίδη, Ναύπλιο, Τόμπρας - Ἰωαννίδης καὶ Ἀθανασιάδης - Μελισταγῆς, 1833, σ. ε' (Καταλόγου συνδρομητῶν).

υπόλοιπα 10 χρόνια της ζωής του. Τò σπίτι του ήταν στην όδò Σοφοκλέους και 'Αριστείδου. Τòν Μάιο τοῦ 1837 πέθανε ἡ γυναίκα του ἀφοῦ εἶχαν προηγηθεῖ οἱ θάνατοι τῶν ἑξὶ παιδιῶν τους⁶¹. 'Αρνήθηκε καὶ αὐτὰ τὰ χρόνια τὶς προτάσεις νὰ ἀναλάβει τὸ 'Υπουργεῖο Παιδείας ποῦ τοῦ ἔγιναν ἀπὸ τὸν Σπ. Τρικούπη (1833) καὶ τὸν "Αρμανσπεργ (1836), ὅπως σημειώνει ὁ βιογράφος του δίνοντας καὶ ἐξήγηση γι' αὐτὲς τὶς ἀρνήσεις:

«Ἐπλαττε κατὰ φαντασίαν πολιτείαν τινὰ κρείττονα, καὶ εἰς ταύτην κυβερνήτης μὲν ἦτο ἡ Σύνεσις, ἡ δὲ 'Ελευθερία καὶ 'Αρετὴ ἦσαν χειραγωγοὶ τῶν κυβερνωμένων· ἀλλ' αἱ πολιτεῖαι τῶν ἀνθρώπων ἀτελεῖς ὡς οἱ ἄνθρωποι, παρέχουσι τάχα τοιοῦτον ἰδανικὸν τύπον τελειότητος; ἐκ τούτου πατῶν τὴν 'Ελληνικὴν γῆν μετὰ φρίκης ἔβλεπε γύρω αὐτοῦ τὰς εἰκόνας τῶν προγόνων, καὶ ὡς νὰ συνεστέλλετο εἰς τὴν παρουσίαν αὐτῶν, ἔτρεμεν εἰς πάντα λόγον, εἰς πᾶν βῆμα· ἐκ τούτου οὐδ' εἰς τὰ πράγματα τῆς πατρίδος ἀνεμιγνύετο εὐκόλως, καὶ παρητεῖτο εὐκολώτερον, φοβούμενος τὴν μομφὴν τῆς ἀοράτου εἰς ἡμᾶς ὀμηγύρεως τῶν μεγάλων νεκρῶν· ἡ ὀμηγυρίς αὐτῆ ἐνέπνευσεν εἰς τὸν ὑψηλόφρονα πρεσβύτην τοὺς θαυμαστοὺς ἐκείνους διαλόγους τοῦ Σιβίς, καὶ ὑπηγόρευε μὲν ἐκείνη αὐτὸς δὲ ἔγραφε»⁶².

Τὶς ἀρχὲς τῆς βιοθεωρίας του ὁ Βαλέτας δὲν φαίνεται νὰ τὶς παραβίασε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του. Ἡ καλὴ του οἰκονομικὴ κατάσταση, ὅπως τὴν μαρτυροῦν οἱ σύγχρονοὶ του καὶ φαίνεται ἀπὸ τὴ σημαντικὴ περιουσία, ποῦ περιγράφει στὴ διαθήκη του, τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἀντιμετωπίζει τὶς πρακτικὲς ἀνάγκες τῶν δυστυχιῶν του.

Τὸ 1836 ἐκδίδει μὲ τὰ ἀρχικά του ΣΙΒΙ (Σπυρίδων Ἰωάννης Βαλέτας Ἰήτης) τὸ βιβλιαράκι του *Ἄ γέρον Λιμπέρις ἡ διάλογοι ἐν περιπάτῳ ὑπόθεσιν ἔχοντες ἦθη καὶ πράγματα ἑλληνικά*. Στὸν πρῶτο διάλογο ἐξετάζεται τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τῶν νεοελλήνων μὲ τοὺς ἀρχαίους καὶ τὸν πολιτισμὸ, τοῦ ὁποῦ τὰ ἐρείπια, σπαρμένα στὸ ἀττικὸ τοπίο, βλέπουν καὶ ἀγγίζουν καθημερινά. Ἀναλύει τὰ αἴτια καὶ διακωμωδεῖ τὴ συνθήκη τῆς ὀνοματοθεσίας μὲ ὀνόματα ἀρχαίων καὶ ἐπισημαίνει τὸ ἀνούσιο: «πρὶν μεταποιήσης τ' ὄνομά σου μεταποίησον τὴν καρδίαν σου». Τὴ μόνω ὠφέλεια ποῦ βλέπει ἀπὸ αὐτὴ τὴ μόδα εἶναι ἡ γλωσσική: «ὑποφέρω τὴν ἀνάκλησιν τῶν ἀρχαιοτέρων ὀνομάτων, καθ' ὅτι δηλαδὴ συντελοῦσιν εἰς διόρθωσιν τῆς σημερινῆς γλώσσης, τῆς ὁποίας τὸ κυριωνυμικὸν μέρος δὲν ἔπαθεν ὀλιγωτέραν φθορὰν καὶ διαστροφὴν παρ' ὅσην ἡ

61. Βλ. ἐδῶ σημ. 21. «Τὴν ἰδιωτικὴν του ζωὴν ἐφαίδρυνε συζυγία εὐτυχῆς [...] περιλαμβάνουσα καὶ τῶν φρονημάτων καὶ τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν χαρακτήρων καὶ τῶν ἡθῶν καὶ ὀλοκλήρου τῆς ψυχῆς συνένωσιν καὶ ἀδιάφρηκτον σύνδεσμον. Ὁ θάνατος διέζευξε τοὺς δύο συζύγους, ἀφοῦ πρῶτον ἀφῆρπασε τέκνα ἑξ» (Ἄργυρόπουλος, *Αἰών*, 24-6-1843).

62. Ἐρ. Ἄθηνᾶ, 15-6-1843 (νεκρολογία). «Οἱ παντάπασιν ἔρημοι τῆς μεγαλοφυχίας καὶ μετροφοροσύνης τοῦ Θεμιστοκλέους, καυχώμενοι σωτῆρες ἀγωνισταί, ὄντες δὲ πράγματι καταποντισταί τῆς πατρίδος, ζητοῦσι νὰ λαμβάνουσι βραβεῖαν. «τὸ φιλόπατρι σὲ ἀναγκάζει εἰς ἀμίσητους κόπους, καὶ δὲν φυλάττει λογαριασμοὺς ἀποζημιώσεων» (Ἄ γέρον Λιμπέρις..., 1836, σ. 5, 28).

λοιπή αὐτῆς ὀνοματολογία». Φοβᾶται ὅτι ἡ σχέση τῆς κοινωνίας του μὲ τὸ παρελθὸν δὲν ἔχει ὁδηγὸ τὴν ἱστορία ἀλλὰ τὴ φαντασία καὶ τὴ ρητορεία, ποὺ ὁδηγοῦν στὴ μερικὴ γνώση τοῦ παρελθόντος: τὸ εὐχάριστο καὶ τὸ θαυμαστό. Θεωρεῖ ὅτι «ὅστις γνωρίζει καλῶς τὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἱστορίας, τὸ συνήθως λεγόμενον φιλοσοφικόν, ἤγουν τὰς σχέσεις τῶν πραγμάτων πρὸς ἄλλα, τὴν συνάφειαν αὐτῶν, τὰ αἷτια καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν συμβεβηκότων, πράγματα ἱστορικὰ μὲν, ἀλλ' εἰς ὀλιγωτάτους ὀφθαλμούς ὁρατά, δύναται νομίζω ν' ἀποδείξῃ τὸ τρόπον ἐκεῖνο [τῆς ναυμαχίας τῆς Σαλαμῖνος] ὅχι μόνον τῆς παλαιᾶς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας λαμπρὸν θεμέλιον ἀλλὰ καὶ τῆς παρουσίας καὶ τῆς μελλούσης». Αὐτὴ ἡ Ἱστορία, ποὺ δὲν εἶναι «πολυμάθεια διαρρυσάντων πραγμάτων», τοῦ δίνει τὸ δικαίωμα νὰ συμβουλευεῖ καὶ νὰ ἀπειλεῖ: «ἂν δὲν προσθέσετε τίποτε ἐξ ἰδίων πράξεων, ἀρκοῦμενοι εἰς μόνην τὴν ἀνάκλησιν τῶν τοπικῶν καὶ κυρίων ὀνομάτων καὶ εἰς τὴν ἐκ τούτων ἀνακίνησιν προσαίρων φαντασμάτων, ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία θέλει βεβαίως ἐπανακάμψῃ εἰς ἐκείνην τὴν κατάστασιν τὴν πρὸ τοῦ 1821 ἔτους, κατάστασιν ἀθλίαν, ἐλεινήν»⁶³.

Ὁ Βαλέτας μὲ τὰ ἐφόδια τῆς ὑψηλῆς παιδείας του καὶ τὴν ἀποχὴ ἀπὸ τὴν καθημερινότητα τῶν κοινῶν, ξέφυγε καὶ ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ἰδεολογημάτων ποὺ ἀναπτύσσονταν στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία στὴν πρώτη δεκαετία τοῦ ἐλεύθερου βίου: καμία φροντίδα γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ στοὺς «κατηγόρους τοῦ γένους» γι' αὐτὸν ἡ ἰδεολογικὴ θέση τῆς «συνέχειας» ἀρχαίας-νέας Ἑλλάδας κατακτήθηκε καὶ ἰσχυροποιήθηκε μὲ τὴ διαφωτιστικὴ του παιδεία καὶ τὴν ἀρχαιογνωσία του. Οὔτε στιγμή δὲν φαίνεται νὰ ἀναζητεῖ θέση στὴν ἱστορικὴ συνέχεια γιὰ τὸ Βυζάντιο, ἀφοῦ στὴν πορεία τῆς κοινωνίας πρὸς μιὰ συνταγματικὴ πολιτεία, μόνον ἀρνητικὸ παράδειγμα μπορεῖ νὰ εἶναι: «Ἡ ἱστορία τῶν βυζαντινῶν κατὰ τὴν ἐξῆς θεωρίαν εἶναι περίεργος· εἶναι διδακτικὴ. Μετὰ τὴν κατάλυσιν τῶν πραιτωριανῶν, ὁ καλὸς αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ἀντὶ νὰ διαιρέσῃ τὴν ἐξουσίαν εἰς ἀντιρροποῦντα μέρη μὲ ζυγοσταθμίαν πολιτικὴν, συνεχέντρωσεν ὅλην τὴν δύναμιν εἰς τὴν αὐλήν του καὶ ὑπεχρέωσε τοὺς λαοὺς νὰ ὑποτάσσωνται εἰς τοὺς οἰκέτας του [...]. Διαμένουσα ἡ πολυδάπανος καὶ ἰσχυρὰ οἰκετία εἰς τὰ ἀνάκτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐξωμάλυε τὴν ὁδὸν πρὸς τοὺς Σαρακηνοὺς καὶ τοὺς Τούρκους καὶ τέλος συγκατεστράφη μετὰ τοῦ θρόνου τῆς Ἀνατολῆς»⁶⁴.

63. *Ὁ γέρον Λιμπέρης*, ὁ.π., σ. 11, 13, 14. Ἡ πίστη τοῦ Βαλέτα στὴν ἐπιβίωση τῆς ἀναγεννημένης Ἑλλάδας στηρίχθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ σὲ ἀναλύσεις τῶν ἑλληνικῶν δυνατοτήτων ἀλλὰ καὶ στὴ γνωριμία τοῦ διεθνοῦς πεδίου μέσα στὸ ὁποῖο διεκδικοῦσε τὴν ὑπαρξή της. Ἡ γνώση τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων τὸν κάνει ἀνήσυχο, οἱ ἀναλύσεις του προχωροῦν σὲ βάθος, ὁ λόγος του παίρνει τὸ ὕψος τοῦ χρησμοῦ καὶ ὁ Ἀνδρέας Ζαΐμης ὀνόμασε τὸ σπῆτι τοῦ Βαλέτα «ἄντρον τροφωνεῖου» (εφ. Ἀθηνᾶ, 15-6-1843).

64. Στὸ ἴδιο, σ. 72-74. Βλ. καὶ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἑλληνικὸς ρωμαντισμὸς*, Ἀθήνα 1985, σ. 380-381, 541-542.

Ἡ θρησκεία φαίνεται ὅτι κέρδισε στή συνείδησή του, σέ σχέση μὲ τις παλαιότερες πεποιθήσεις του, ἀλλὰ ὁ Βαλέτας παρακολουθεῖ ἀπὸ κοντὰ τοὺς θρησκευτικούς φανατισμούς τῆς ἐποχῆς⁶⁵, καὶ ἀπαντᾷ μὲ αὐστηρὴ κριτική: «ὄλοι κωφεύουσιν εἰς τὸν λόγον τοῦ θεοῦ, ὀλιγωτάτων ἐξαιρουμένων· καὶ οἱ ἐπαγγελλόμενοι τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, κωφοὶ πρὸς κωφούς διδάσκουσι»⁶⁶. Στὴν εἰκόνα ἐνὸς ἀσκητῆ ποῦ εἶχε στήσει τὴν καλύβα του πάνω στὶς κολῶνες τοῦ Ὀλυμπίου βρῆκε τὴν ἔκφραση καὶ τῆς ἀρχαιολατρικῆς καὶ τῆς θρησκευτικῆς ὑστερίας: «ἐκείνης τῆς καλιᾶς ἀρχιτέκτων εἶναι ἢ πρὸς τὸν βίον ἀδιαφορία, γεννηθεῖσα ἐκ τῆς παραθέσεως τῶν ἐπιγείων πρὸς τὰ οὐράνια. Ἴδὲ ποῦ ἐσφενδόνισε τὸν ἄνθρωπον ἢ σύγκρισις τῶν ἐπιχθονίων καὶ τῶν ἐν οὐρανοῖς, καὶ στοχάσου ποῦ θέλει καταφέρει καὶ σὲ ἡ παράθεσις τῶν ἀρχαίων, κατ' ἐκλογὴν λαμβανομένων, πρὸς τὰ σημερινὰ πρόσωπα καὶ πράγματα»⁶⁷.

Τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ πρώτου διαλόγου καλύπτει τὸ μεγάλο ζήτημα τῆς ἐποχῆς, τίς συνταγματικὲς ἐλευθερίες καὶ τὴν ἐλευθεροτυπία, ὅπου συζητοῦνται οἱ ἀπόλυτα θετικὲς καὶ ἀρνητικὲς προτάσεις ἀλλὰ καὶ οἱ μετριοπαθέστερες, μὲ γνώση καὶ γενναιότητα: «ὄλα δὲ τὰ μέσα νὰ μένουσιν ἐλεύθερα εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν ἀνθρώπων, ἐπειδὴ εἶναι προτιμότερον νὰ τὰ μεταχειρίζωνται κακῶς οἱ κακοὶ, παρὰ νὰ παύσωσι νὰ τὰ μεταχειρίζωνται καλῶς οἱ καλοὶ πολῖται»⁶⁸.

Ὁ δεῦτερος διάλογος ἀσχολεῖται περισσότερο μὲ τίς δυσχέρειες διαπαιδαγώγησης τῆς νεολαίας σὲ μιὰ κοινωνία, ποῦ οἱ μόδες, ἡ πολυτέλεια καὶ ἡ σπατάλη κυριαρχοῦν. Ἐδῶ βρίσκουμε πολλὰ ἀπὸ τὰ στερεότυπα τῆς ἠθικολογίας τῆς ἐποχῆς: μόδα εὐρωπαϊκὴ, πολυτέλεια, χρέη, κιθάρες, χοροὶ, μυθιστορήματα κι ἀκόμη, κωμωδίες τοῦ Χουρμούζη. Ὁ Βαλέτας φαίνεται νὰ ἀνησυχεῖ περισσότερο γιὰ τὴν ἀσωτία: «Αἱ χρηματικὰ δαπάναι γίνονται πάντοτε ἀναλό-

65. Κώστας Λάμπας, «Τὰ Προσκυνητάρια τῆς Μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 1 (1984) 114-125. — Ὁ Κώστας Λάμπας μοῦ ἀνακοίνωσε δύο αὐτόγραφα κείμενα τοῦ Βαλέτα μὲ τὴ μορφή ψευδωνύμων ἐπιστολῶν ἐναντίον τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου: Γεώργιος Καλογερίδης, "Ἄνδρος 25-4-1839 [δημοσιεύτηκε στὴν ἐφ. Ἐθνη, φ. 623, 10-6-1839, σ. 3461] καὶ Γεώργιος Καλογερίδης, "Ἄνδρος 31-10-1839, ποῦ φυλάσσονται στὸ Ἀρχεῖο Οἰκονόμου, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, IV 441, 449. Στὴν πρώτη ἐπιστολὴ ὑπάρχει ἡ σημείωσις: «Ἡ ληρώδης αὕτη τοῦ ψευδῶς τὸ τοῦ Καλλογερίδου ὄνομα φέρουσα ἐπιστολὴ ἐστὶ τοῦ φαρμακιδίου Σπυρίδωνος Βαλέττα, εὔρεθεῖσα ἐν τοῖς τούτου χαρτίοις, ἦν ὁ τούτου ἀνεψιὸς [Ἰωάννης Στεφ. Βαλέττας] παρέδωκε τῷ κ. [Ἀλεξάνδρῳ] Λυκούργῳ. Τοιαύτης φύσεως ἐπιστολαὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα Καλλογερίδης ἀνέγνω ἐν τῇ Ἀθηνᾶ πρὸ χρόνων, ὄργανῳ τῆς φαρμακιδείου σπείρας, ἴσως δὲ καὶ αὕτη ἐν τῇ αὐτῇ ἐφημερίδι ἐκδόδοται! Ὅθεν ἐρευνητέον τὴν Ἀθηνᾶν. Σ.Κ.Ο.[οἰκονόμος]».

66. Ὁ γέρον Λιμπέρης, *δ.π.*, σ. 37. Βλ. καὶ Δημαρᾶς, *δ.π.*, σ. 376. Πβ. σημ. 17, 74.

67. Στὸ ἴδιο, σ. 24.

68. Στὸ ἴδιο, σ. 47-48.

γως πρὸς τὰ ἤθη τῶν δαπανώντων, καὶ ὄχι πρὸς τὰς ἀληθεῖς χρεῖας τῶν ἐπισημαίνει καὶ παραπέμπει καὶ πάλι στὸν Say: « Ἡ ἀσωτεία φθείρει καὶ ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὴν βιομηχανίαν τὰ συστατικά αὐτῆς κεφάλαια»⁶⁹.

Στὴ συνέχεια τοῦ διαλόγου ἡ συζήτηση στρέφεται ἀπὸ τὰ εἰδικότερα στὰ γενικότερα ζητήματα καὶ ὁ Βαλέτας θὰ θυμηθεῖ καὶ θὰ σχολιάσει γνῶμες τοῦ Locke, τοῦ Montesquieu, τοῦ Rousseau, στὸ πλαίσιο τοῦ ἐκλεκτικοῦ του συστήματος ἰδεῶν στὴν εὐρυχωρία τοῦ Διαφωτισμοῦ. Οἱ κοινωνικὲς του ἀναλύσεις καὶ οἱ πολιτικὲς του ἐκτιμήσεις συνδυάζονται μὲ ἀναδρομὲς στὰ 16 χρόνια τοῦ ἐλεύθερου βίου καὶ συνθέτουν μιὰ ἀνήσυχη πραγματικότητα στὴν ὁποία ζοῦν ἡ δημοκρατία, ἡ κινδυνολογία καὶ τὰ ἰδεολογήματα. Ὁ φόβος ὅτι ὅλα μποροῦν νὰ συνδυασθοῦν γιὰ νὰ δικαιολογήσουν τὴν ἀναβολὴ ἢ τὴ ματαιώση τῆς πορείας πρὸς τὴ συνταγματικὴ πολιτεία τὸν ὀδηγοῦν σὲ κατηγορηματικὲς διατυπώσεις: «ἔχομεν καλὸν βασιλέα, ὅς τις, ἀναλαμβάνων εἰς τὸ ἐξῆς ἰδίαις χερσὶ τὰ πράγματα, καὶ διεξάγων αὐτὰ φρονίμως καὶ τῷ ὄντι πολιτικῶς, θέλει ἀποδείξει περιττὸν πάντα συνταγματικὸν χάρτην. Πρὸς τὰ μωρὰ ταῦτα λόγια τῶν δουλοδιδασκάλων ἀπαντῶν, λέγω, ὅτι τὰς ἀρετὰς τοῦ βασιλέως ὁμολογῶ, καὶ τὴν εἰς τὰ καλὰ ῥοπήν του γνωρίζω, καὶ πάλιν ἐπιθυμῶ νὰ ἴδω τὴν πατρίδα μου, πρὶν ἀποθάνω, συνταγματικῶς κυβερνωμένην· ἐπειδὴ οἱ μὲν ἄρχοντες παρέρχονται· οἱ δὲ θεσμοὶ διαμένουσιν εἰς αἰῶνας»⁷⁰. Καὶ σὰ νὰ τὸ ξέρει ὅτι θὰ κατηγορηθεῖ ὅτι κηρύττει τὸ ἀνέφικτο καὶ τὸ ἀνεφάρμοστο, καταθέτει ἄποψη νεανία: «ὁ ἔρωσ τοῦ καλοῦ εἶναι δραστήριος, πλεονέκτης, ἀκόρεστος. Ὅστις περιγράφει ἀνυπέβλητα ἐμπόδια εἰς τὸ καλόν, ὁμολογεῖ τρόπον τινά, ὅτι δὲν αἰσθάνεται εἰς τὴν καρδίαν του ἀληθινὴν τοῦ καλοῦ ἀγάπην»⁷¹.

Ὁ θάνατος τῆς γυναίκας του (1837) καὶ ἡ κλονισμένη του ὑγεία δὲν τὸν ἐμπόδισαν νὰ μετέχει στὴν πολιτικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ ἀπέχοντας πάντοτε ἀπὸ τὸ δημόσιο βίον: μετέχει στὶς συζητήσεις, γράφει ἐπιστολές, δημοσιεύει ψευδώνυμα ἄρθρα⁷². Δὲν ξέρομε πότε ἀποφάσισε νὰ μὴν ἐκδώσει τὴ μετάφρα-

69. Στὸ ἴδιο, σ. 67-69. Παραπέμπει: « Ἴδε Σαίου Πολ. οἰκ. κεφ. ε' ». Καὶ ἄλλες του ἀναφορὲς θυμίζουν τὸν Say: « ἡ Κυβέρνησις [ἐπὶ μεσοβασιλείας 1832-33] ἐνόμιζεν ὅτι ἐνισχύει τὴν βιομηχανίαν διὰ τῶν ἀναλώσεων» (σ. 71). «ἐξῆς ἀξία ἐνισχύσεως εἶναι ἡ τῆς οἰκονομίας [...] νὰ τιμᾶται ἡ καλὴ χρῆσις τῶν περισσευμάτων ἐκ τῆς ὁποίας αὐξάνουσι τὰ χρηματικά κεφάλαια, τὰ στοιχεῖα τῆς τοῦ πλοῦτου παραγωγῆς, καὶ λαμβάνει τὴν ἀναγκαίαν ἀνάπτυξιν ἢ ἀληθῆς βιομηχανία» (σ. 76). «νὰ ἐκτείνωμεν τὴν βιομηχανίαν εἰς τὸν λαόν, διὰ νὰ πολυπλασιάσωμεν τὰ μέσα τῆς εὐπορίας του καὶ νὰ εὐκολύνωμεν τὴν μεταρρύθμισιν τῶν ἠθῶν του» (σ. 86).

70. Στὸ ἴδιο, σ. 99-100.

71. Στὸ ἴδιο, σ. 102.

72. John A. Petropoulos, *Πολιτικὴ καὶ συγκρότηση κράτους στὸ Ἑλληνικὸ Βασίλειο (1833-1843)*, [ἀγγλικὴ ἔκδοσις: Princeton 1968], Ἀθήνα 1985, σ. 537, 538, 540, 547, 566, ὅπου στοιχεῖα κυρίως ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο Μαυροκορδάτου γιὰ τὴ συμμετοχὴ του στὴν πολιτικὴ τὰ χρόνια 1841-1842: ὁ ἀναγνώστης ἄς διορθῶσι στὴ σ. 748 τὰ λαθεμένα βιογραφικὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ

ση τῆς *Πραγματείας Πολιτικῆς Οἰκονομίας* τοῦ Say, τοῦ ὁποίου τὶς ἰδέες δὲν ἀπαρνήθηκε ὡς τὸ τέλος, ὅπως διαπιστώνει ὁ ἀναγνώστης τῶν κειμένων του. Θεωρῶ ὅτι ἡ ἔκδοση τῆς μετάφρασης τῆς *Πολιτικῆς Οἰκονομίας* τοῦ Droz ἀπὸ τὸν Α. Πολυζωΐδη τὸ 1833, ἔργου πού κινεῖται στὴ γραμμὴ τῶν ἰδεῶν τοῦ Say (αἰσιόδοξο πνεῦμα γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ οἰκονομικοῦ συστήματος, τοῦ ὁποίου φωτίζονται οἱ φιλελεύθερες καὶ κοινωνικὲς διαστάσεις), ἀλλὰ νεώτερου καὶ συνοπτικότερου, ἔκαναν σχεδὸν περιττὴ τὴν ἔκδοση τῆς μετάφρασης τοῦ Βαλέτα. Ἡ ἴδρυση τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν στὸ ὁποῖο διορίζεται ἀπὸ τὸ 1837 καθηγητῆς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας ὁ Ἰω. Ν. Σοῦτσος κλείνει καὶ ἐπίσημα τὸν κύκλο εἰσαγωγῆς στὴν Ἑλλάδα τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, ἐνὸς κλάδου ἀπὸ τὸν ὁποῖο τόσα πολλὰ περίμεναν οἱ Ἕλληνες διανοοῦμενοι. Καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ οἱ τρεῖς μεταφράσεις πραγματοποιοῦνται σὲ ὄρες ἐθνικῶν ἀνατάσεων καὶ πίστης σὲ ἀναγεννητικὲς προσπάθειες: ὁ Βαλέτας στὴ μεγάλη στιγμὴ τῆς Ἐπανάστασης, ὁ Χρυσίδης τὶς παραμονὲς τῆς ἔλευσης τοῦ Κυβερνήτη, ὁ Πολυζωΐδης τὸ χρόνο πού ἡ Ἑλλάδα ὑποδέχθηκε τὸν Ὅθωνα «προστάτην τῆς βιομηχανικῆς ἐλευθερίας καὶ ἐγγυητὴν τῆς μελλούσης εὐδαιμονίας τῶν Ἑλλήνων» ὅπως σημειώνει στὴν ἀφιέρωση τοῦ βιβλίου⁷³.

Βαλέτα. — Λέοντος Ι. Μελά, *Ἡπειρωτικὲς Μελέτες. Μιὰ οἰκογένεια, μιὰ ἱστορία*, Ἀθήνα 1967, σ. 242-260: [σημειώσεις Λέοντος Μελά, ὅπου ἀναφορὲς στὸ Βαλέτα]. — Νεόφυτος Δούκας, *Ἐπιστολαί*, τ. Β', Αἴγινα 1835, σ. 196-199, 204. — Βλ. καὶ σημ. 17, 65, 74, 75.

73. François Xavier Joseph Droz, *L'Économie politique, ou Principes de la science des richesses*, Παρίσι 1829. — *Πολιτικὴ Οἰκονομία* ἴτοι Ἀρχαί τῆς Ἐπιστήμης τοῦ πλοῦτου ὑπὸ Ἰωσήφ Δροζίου. *Μετάφρασις ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ μετὰ πολλῶν προσθηκῶν ὑπὸ Α. Πολυζωΐδου*, Ναύπλιο 1833. Ὁ Πολυζωΐδης στὸν πρόλογο τοῦ μεταφραστῆ ἐξαιρεῖ τὴ σημασίαν τῆς Πολιτικῆς οἰκονομίας στὴν ἐξήφωση τῆς φυσικῆς καὶ ἠθικῆς κατάστασης τῶν ἀνθρώπων κάθε τάξης καὶ κατηγορίας καὶ παραθέτει μιὰ ἱστορίαν τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους ὡς τὶς μέρες του. Δικαιολογώντας τὴν ἐκλογὴν του, παραθέτει τὴ γνώμην τοῦ Say γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Droz: «χάρης εἰς τὸν συγγραφέαν τοῦτον, οἱ κοσμοπολιτεύμενοι ἐπληροφόρησαν ἤδη, ὅτι εἰμποροῦν νὰ ἀρυσθῶσι σταθερὰ καὶ ὑγιεῖς ἀρχὰς ἐκ τινος ἀναγνώσεως θελκτικῆς» (σ. κγ'). Γιὰ τὴν μεταφραστικὴν του προσπάθειαν γράφει: «Ἡ δυστυχὴς Ἑλλάς, μολονότι ἄλλοτε ἐστία τῶν φώτων, δὲν ἐδυνήθη ἐκ τῆς δεινῆς θέσεως, ὅπου ἡ βιάσκανος τύχη τὴν εἶχεν αἰῶνας ὀλοκλήρους ἐρριμμένην, νὰ ἐπιδειχθῆ εἰς τὸ λαμπρὸν στάδιον τῆς ἐπιστήμης τοῦ πλοῦτου» (σ. κα'), ἀλλὰ τὴν Εὐρωπαϊκὴν οἰκογένειαν καὶ κυβερνώμενην καλὰ, θὰ φθάσει τὰ ἄλλα ἔθνη στὴν καλλιέργειαν τῶν οἰκονομικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν. Οἱ προγονικὲς ἀναμνήσεις, ἡ γόνιμη φύσις καὶ ἡ κυβερνητικὴ προστασία ἐγγυῶνται ὅτι γρήγορα οἱ Ἕλληνες θὰ ἀξιοθῶν νὰ εἶναι μόνου τοὺς ὁδηγοὶ τῆς νεολαίας καὶ καλλιέργητες τοῦ γενικοῦ πολιτισμοῦ. «Ἔως τότε ὅμως ἀνάγκη πᾶσα τῶν ξένων οἱ πόνοι καὶ αἱ μελέται νὰ ἰσχύσῃσι, μὲ ἄλλες λέξεις μετακένωσις νέων ἰδεῶν, ἀπὸ ξένας εἰς τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν, ἴτοι μεταφράσεις καὶ συνερανοίσεις βιβλίων, μάλιστα δὲ στοιχειωδῶν, πρέπει νὰ γίνωνται, καὶ νὰ γίνωνται τόσῳ συνεχέστερα, ὅσῳ ἐκ τοῦ πλειοτέρου ἀριθμοῦ τῶν κρέματα ἢ ταχυτέρα τῶν φώτων διάδοσις, ἢ γοργότερα τῶν πνευματικῶν δυνάμεων ἀνάπτυξις, ὑπὸ τὴν ἐπιβροχὴν τῶν ὁποίων μόνον καὶ ὅλαι αἱ ὑλικαὶ ἐργασίαι, καθίστανται γονιμώτεραι» (σ. κα'-κβ'). Σὲ ὅλο τὸ βιβλίον, στίς ἀναφορὰς καὶ τὶς σημειώσεις τοῦ πρωτοτύπου ἀλλὰ καὶ στίς σημειώσεις τοῦ μεταφραστῆ, εἶναι παρούσες οἱ ἰδέες

‘Ο Βαλέτας τὴν τελευταία δεκαετία τῆς ζωῆς του δὲν ἔπαψε νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὰ φιλολογικὰ ἔργα, κυρίως μὲ τὴν παράφραση τῆς *Καινῆς Διαθήκης*⁷⁴ καὶ τὴ μετάφραση τῆς *Γενικῆς Ἱστορίας* τοῦ Μύλλερ⁷⁵. Ἡ παράφραση τῆς *Καινῆς*

τοῦ Say «τοῦ ευφραδестέρου καὶ ὠφελιμωτέρου μεταξύ ὄλων τῶν νεωτέρων Οἰκονομολόγων». Τὸ ἐπόμενο βιβλίον οἰκονομίας — ἀκόμη πιὸ στοιχειώδες — θὰ μεταφραστεῖ ἀπὸ ἕναν τῆς παλιᾶς φρουρᾶς, τὸν Μανουὴλ Βερνάρδο, καὶ θὰ τυπωθεῖ στὴν Ἀθήνα τὸ 1849. Πρόκειται γιὰ τὸ βιβλιαράκι τοῦ P. H. Suzanne, *Principes generaux d' économie publique et industrielle en forme d'entretiens, ouvrage couronné par la Société pour l' instruction élémentaire*, Παρίσι 1826. (: *Γενικαὶ ἀρχαὶ τῆς Δημοσίας καὶ Βιομηχανικῆς Οἰκονομίας Ἐν εἶδει συνδιαλέξεως μεταξύ Πατρὸς καὶ υἱοῦ. Σύγγραμμα ἐστεμμένον διὰ τὴν στοιχειώδη διδασκαλίαν*). Γιὰ μιὰ πρώτη καταγραφή τῶν μεταφράσεων βλ. Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, «Μεταφράσεις βιβλίων οἰκονομικῶν ἐπιστημῶν στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα 1808-1948: τὰ ἰδεολογικὰ μηνύματα», *Μνήμη Σάχη Καράγιωργα*, Ἀθήνα, Πάντειος Α.Σ.Π.Ε., 1988, σ. 443-471.

74. Βλ. σημ. 17. Τὸ χειρόγραφο τῆς παράφρασης τοῦ Βαλέτα, ὅσο γνωρίζω, δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ. Ὁ Χ. Ν. Φιλαδελφεύς, *Τὰ ἀφοριζόμενα ἀπὸ τῶν σχολείων βιβλία*, [Ἀθήνα 1876], σ. 8-9, σημειώνει ὅτι πρότεινε στὸ Θεόκλητο Φαρμακίδη, ποὺ δὲν δέχτηκε γιὰτὶ ἦταν ἀπασχολημένος μὲ τὴν ἐκδοσὴ τῆς δικῆς του ἐπτάτομης *Καινῆς Διαθήκης* καὶ πρότεινε αὐτὸν Σπυρίδωνα Βαλέταν, ἄνδρα πεπαιδευμένον καὶ θεοσεβῆ, ὃς καὶ μετὰ προθυμίας καὶ ζήλου ἤρξατο τὴν μετάφρασιν καὶ προσέβη μέχρι τοῦ τέλους τῆς πρὸς Ἐφεσίους Ἐπιστολῆς, διορισθεὶς δὲ ὑπουργὸς τῆς Παιδείας ἠναγκάσθη νὰ διακόψῃ τὴν ἐργασίαν». Ἀπὸ τὸ σημεῖωμα ποὺ τυπώθηκε στὴ σ. [γ'] τῆς ἐκδοσης τῆς *Καινῆς Διαθήκης* στὴν Ἀθήνα τὸ 1844 [ΓΜ 3990, Α 2756 (Φίλιππος Ἡλιοῦ, *Τετράδια Ἐργασίας* 4 (1983) 134)] φαίνεται ὅτι ἡ συνεργασία τοῦ Βαλέτα ἔγινε τὰ χρόνια 1838-1841: «Πρὸς τοὺς Ἀναγιγνώσκοντας. Τῆς *Καινῆς Διαθήκης*, παραφρασθεῖσης πρὸ ἐτῶν ἑξ ὑπὸ τοῦ Κ. Ν. Βάμβα, τὸ πρῶτον μέρος ἐξεδόθη κατὰ τὸ 1838. Νῦν δὲ αὐθις ἐπιθεωρηθεῖσα ἡ παράφρασις αὕτη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Κ. Ν. Βάμβα, τοῦ αἰδ. Κ. Ε. Δ. Λεῖβς καὶ τοῦ Κ. Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, βοηθημένων ἀπὸ νέαν παράφρασιν γενομένην ὑπὸ τοῦ αἰοιδίμου Σπυρίδωνος Βαλέτα μέχρι τοῦ τέλους τῆς πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου, καὶ ἀπὸ ἐπεξεργασίαν καὶ ἄλλαν περὶ τὰς ἱεράς Γραφᾶς ἐμπειρῶν, ἔτι δὲ καὶ ἀπὸ ὑπομνήματα καὶ προγενομένας παραφράσεις τε καὶ μεταφράσεις, ἐκδίδεται δαπάνῃ τῆς ἐν Λονδίνω Ἱερογραφικῆς Ἐταιρίας». — Βλ. καὶ Γεώργιος Δημ. Μεταλληνός, *Τὸ ζήτημα τῆς μεταφράσεως τῆς Ἀγίας Γραφῆς εἰς τὴν Νεοελληνικὴν κατὰ τὸν ΙΘ' αἰ. (ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀρχείων τῆς B.F.B.S., L.M.S., τοῦ Κ. Τυπάλδου - Ἰακωβάτου καὶ τοῦ Θ. Φαρμακίδου*, Ἀθήνα 1977, σ. 222, 223, 255, 256.

75. Τὴν πληροφορία ἔχομε ἀπὸ τὸν βιογράφο του (ἐφ. Ἀθηνᾶ, 15-6-1843) καὶ τὴ διαθήκη του: βλ. σημ. 37. Ὅπως σημειώθηκε στὴ σημ. 37 ἡ μετάφραση τοῦ Say κατατέθηκε σχεδὸν ἀμέσως στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη καὶ τοῦ Πανεπιστημίου. Ἄν ἐκτελέστηκε σωστὰ ἡ διαθήκη (ἐκτελεστὲς Δ. Κ. Σουτσοῦ καὶ Λέων Μελάς), ἡ μετάφραση τοῦ Μύλλερ καὶ τὰ ἄλλα χαρτιά τοῦ Βαλέτα πρέπει νὰ πέρασαν στὰ χεῖρα τοῦ καθηγητῆ τῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν Θεόδωρου Μανούση (1793-1858), τοῦ ὁποῖο ἡ βιβλιοθήκη τῶν ἐντύπων μὲ τὴ διαθήκη του κληροδοτήθηκε στὸ Πανεπιστήμιο καὶ στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Σιάτιστας, ἐνῶ ὑπάρχει ἡ πληροφορία ὅτι ζήτησε νὰ καεῖ τὸ ἀρχεῖο του. Ἡ ἔρευνα γιὰ τὰ χαρτιά τοῦ Μανούση ὡς τώρα δὲν ἔχει ἀποδώσει. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, ἐφ. *Τὸ Βῆμα*, 1-4-1977: «Στὴν Σιάτιστα πάλι», 8-4-1977: «Θεόδωρος Μανούσης», 15-4-1977: «Στὴν Σιάτιστα». Ὁ τίτλος τῆς γαλλικῆς μετάφρασης ἀπὸ τὴν ὁποία, τὸ πιθανότερο, μετέφρασε ὁ Βαλέτας τὸ ἔργο τοῦ Johannes von Müller, *Histoire universelle, divisée en vingt-quatre livres*. Ouvrage Posthume de Jean de Müller, Traduit de l' Allemand Par J. C. Hess, Paris et Genève 1813-1817, τ. I-IV.

Διαθήκης εκφράζει από τή μιὰ μεριά τή φιλία του με τόν Νεόφυτο Βάμβα και τόν Θεόκλητο Φαρμακίδη, πού πρωταγωνιστοῦν στο θέμα τῆς μετάφρασης τῆς 'Αγίας Γραφῆς, και τῶν ιδεολογικῶν του ἐπιλογῶν πού ὀδηγοῦσαν σέ διαφορετικές ἀπό τίς κυρίαρχες ἀντιλήψεις στο χῶρο τῆς 'Εκκλησίας γιά τὸ πῶς πρέπει νὰ γίνεται ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία. Ἡ ἀντίθεσή του με τόν Κωνσταντῖνο Οἰκονόμο και τοὺς ρωσόφιλους ἀνέβαζε τοὺς τόνους περισσότερο και πρὸς κατευθύνσεις πού δὲν ἐπιθυμοῦσε ὁ Βαλέτας. Ἡ ἐπιλογή του στὴν μετάφραση τοῦ Μύλλερ και ἀπὸ ποιά γλώσσα ἔγινε, εἶναι δύσκολο νὰ κατανοηθεῖ ἂν δὲν βρεθεῖ τὸ σῶμα τῆς μετάφρασης ἢ μιὰ ἐξωτερικὴ μαρτυρία γι' αὐτήν. Σημειώω ὅτι κατὰ τὴν παρουσίαση τῆς μετάφρασης τοῦ Βαλέτα τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσώ, *Λόγος περὶ ἀρχῆς και βάσεως τῆς ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους*, στο περιοδικὸ *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* ἐπισημαίνεται και δημοσιεύεται σχετικὸ ἀπόσπασμα θετικῆς κρίσης τοῦ Μύλλερ γιά τόν Ρουσσώ⁷⁶. Οἱ φιλικές σχέσεις τοῦ Βαλέτα με τὸ Θεόδωρο Μανούση, στὴν ἐπιμέλεια τοῦ ὁποῖου ἄφησε τὰ χειρόγραφα του, θὰ μπορούσε νὰ εἶναι μιὰ ἐξήγηση γιά τὴν ἐπιλογή τοῦ Βαλέτα. «Ὁδηγούς και διδασκάλους εἰς τὸ ἔργον μας ἐλάβομεν συγγραφεῖς ἐξόχους, τὸν Μύλλερ, τὸν Ῥόττεκ, τὸν Σισμόνδην και τινὰς ἄλλους: ἔτσι ἔκλινε ὁ *Λόγος Εἰσαγωγικὸς* τοῦ Μανούση στο ἐναρκτήριο μάθημα τοῦ 1842-1843⁷⁷.

Ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ἔπεισε «τὸν ἀγαθὸν Βαλέταν πείθοντα, παρακαλοῦντα και ἐνορκίζοντα» γιά τὸ ἀντίθετο, νὰ ὀρκιστεῖ Γραμματέας Δημόσιας Ἐκπαίδευσης και Ἐκκλησιαστικῶν στὴν κυβέρνηση τῆς 24 Ἰουνίου 1841. Παιρητήθηκε στίς 11 Αὐγούστου 1841, ὅταν οἱ ἐλπίδες γιά τὸ «πείραμα» ἐκεῖνο διαψεύστηκαν: «εὐρίσκομαι ἠναγκασμένος νὰ ὑπηρετῶ κατὰ τρόπον ἀντικείμενον πρὸς τὴν πεποιθήσιν και συνείδησίν μου»⁷⁸. Σύμφωνα ὁμως με τίς πεποιθήσεις και τὴ συνείδησή του ὑπογράφει τὸν πρῶτο ὄρκο τῆς 3ης Σεπτεμβρίου (17-12-1840)⁷⁹.

Πέθανε, ὕστερα ἀπὸ ἐπώδυνη ἀσθένεια⁸⁰, στίς 11 Ἰουνίου 1843 χωρὶς νὰ

76. *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 9 (1919) 216. Βλ. και Eduard Fueter, *Storia della Storiografia moderna, traduzione di Altiero Spinelli*, Μιλάνο-Νάπολι 1970, σ. 517-518 ('Αντίτυπο στο ΚΝΕ/ΕΙΕ).

77. «Λόγος εἰσαγωγικὸς τῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν κατὰ τὴν χειμερινὴν ἐξαμηνίαν τοῦ 1842-1843 περὶ μέσης και νέας ἱστορίας μαθημάτων τοῦ καθηγητοῦ Θ. Μανούσου», *Ἑρηνιστής*, Β', τχ 1 (1842) 467. Νὰ υποθέσουμε ὅτι τὰ ἐπόμενα χρόνια ὁ Μανούσης θὰ ἐτοίμαζε τὰ μαθήματα τοῦ χρησιμοποιοῦντας και τὸν «ἐξελληνισθέντα» ἀπὸ τὸ Βαλέτα, Μύλλερο;

78. Petropoulos..., ὅπου σημ. 72. Ὁ διορισμός του, 24 Ἰουνίου / 6 Ἰουλίου 1841 (ἀντίγραφο), ἢ παραίτησή του (πού δημοσιεύεται ὀλόκληρη στο παράρτημα αὐτῆς τῆς μελέτης) και ἡ ἔγκριση τῆς παραίτησης ἀπὸ τὸν Ὅθωνα με ἡμερομηνία 10/22 Αὐγούστου 1841 (ἀπόσπασμα) συνιστοῦν τὸν προσωπικὸ φάκελο τοῦ Βαλέτα, τὸν ὁποῖον ἐντόπισε κατὰ τὴν ταξινομήση τοῦ Ἀρχείου τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας ὁ φίλος συνάδελφος κ. Δαυίδ Ἀντωνίου.

79. *Ἀρχεῖα Στρατηγοῦ Μακρυγιάννη*, ἐπιμελεῖα Ἰωάννου Βλαχογιάννη, τ. Α', Ἀθήνα 1907, σ. 281.

80. Ἰωάννης Ὀλύμπιος, «Περὶ τῆς ἀνατομῆς τοῦ νεκροῦ Κ. Σπυριδωνος Βαλέτα και τῶν ἐν

προλάβει νὰ δεῖ τὴν πατρίδα του «συνταγματικῶς κυβερνωμένην». «Οἱ φίλοι, ὅσους ὁ ἀρχαῖκός αὐτὸς ἀνὴρ, κατὰ τὸ πολίτευμα, τὸ ἦθος καὶ τὴν γραφίδα, προεκτήσατο» τὸν κήδεψαν τὴν ἐπομένη⁸¹. Ἡ διαθήκη του ἦταν ἡ τελευταία πράξη συνέπειας μὲ τὶς πεποιθήσεις καὶ τὴ συνείδησή του⁸².

αὐτῶ εὐρεθέντων παθολογικῶν ἀλλοιωμάτων», *Ὁ Νέος Ἀσκληπιός* 2 (1843) 227-242. Ἀντιγράφω τὰ εἰσαγωγικά: «ὁ Κ. Σπυριδῶν Βαλέτας ἐτῶν 55 [=65] τὴν ἡλικίαν, ἔξεως ῥωμαλαίας, κράσεως δὲ χολερικῆς τε καὶ μελαγχολικῆς, ἐτελεύτησε τὴν 11 τοῦ Ἰουνίου τοῦ ἐνεστῶτος ἔτους. Ἄγνων τὰ τοῦ προτέρου του βίου ἐξεύρω μόνον 1) ὅτι εἰς τὰ τελευταῖα δέκα ἔτη ὑπέφερε λύπας πολλὰς καὶ μεγάλας ἀπωλέσας κατὰ πρῶτον μὲν τὰ τέκνα του εἰς τὴν ἐν Ἰδρα διατριβὴν του, ἔπειτα δὲ ἐνταῦθα τὴν σύζυγόν του, γνωστὴν διὰ τὴν παιδείαν καὶ δι' ἄλλα αὐτῆς πολλὰ πλεονεκτήματα, καὶ ἐσχάτως ἀνεψιὸν ἐνῆλικα ἤδη, τὸν ὁποῖον ὑπερηγάπα ὡς υἱόν. 2) ὅτι οἰκουρῶν ἐνησχολεῖτο ἀδιακόπως εἰς ἀνάγνωσιν καὶ συγγραφὴν σπουδαίων πραγμάτων, καὶ ἤγαγε βίον νωθρόν, ῥάθυμον καὶ δυσκίνητον, κοιμώμενος καὶ ἐνδαιτώμενος τὸ πλεῖστον τῆς ἡμέρας εἰς τῆς οἰκίας του τὸ κατώγειον, τόπον ὑγρὸν καὶ ὄχι εὐάερον». Τὴν πληροφορία γιὰ τὸ δημοσίευμα ὀφείλω στὸ φίλο κ. Ἀριστοτέλη Κ. Σταυρόπουλο, Ἐπίκουρο Καθηγητὴ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἱατρικῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

81. Τὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἀγγελτήριο τοῦ θανάτου του ποῦ ὑπογράφουν τὰ ἀδελφία του Στέφανος Ι. Βαλέτας καὶ Μαρία Γρυπάρη. Φωτοτυπία τοῦ ἀγγελτηρίου: ἐφ. *Ἰος*, Μάιος-Ἰούνιος 1975. «Ἡ ἐπέτειος τοῦ θανάτου τοῦ εὐεργέτου τῆς Ἰου Σπ. Βαλέτα». Τὸν ἐπιτάφιο [= ἐπικήδειο;] ἐκφώνησε ὁ Μισαήλ Ἀποστολίδης.

82. Ἄφησε χρήματα: γιὰ τὴ σύσταση καὶ συντήρηση ἐλληνικοῦ σχολείου στὴν Ἰο, γιὰ τὴ λιθόστρωση τῶν δρόμων τῆς Ἰου, στὴ Φιλεκαπαιδευτικὴ Ἐταιρεία, στὸ Πανεπιστήμιο, στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη. «Ὅσα βιβλία παλαιᾶς γλώσσης ἐλληνικῆς, παλαιῶν καὶ νεωτέρων ἐκδόσεων, περιέχονται εἰς τὴν βιβλιοθήκην μου, ἐκτὸς τῶν ἐκδόσεων τοῦ Κοραῆ, διορίζω νὰ δοθῶσιν εἰς τὸν ἀνεψιόν μου Ἰωάννην Στεφ. Βαλέταν. Τὰ λοιπὰ βιβλία μου μετὰ τῶν ἐξαιρεθέντων κοραϊκῶν ἐκδόσεων καὶ συγγραμμάτων καὶ ὅ,τι ἄλλο ἀνήκει εἰς τὴν βιβλιοθήκην μου, οἷον χάρται, ἄτλαντες καὶ λοιπὰ, διορίζω νὰ δοθῶσιν εἰς τὸ συστηθόσιμον ἐλληνικὸν σχολεῖον τῆς πατρίδος μου τῆς νήσου Ἰου, ἀλλ' ἔως ὅτου συσταθῇ τοῦτο ἄς ἀποτεθῶσιν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Ὄθωνος». Πάντως τὰ βιβλία «ἐστάλησαν πρὸς καιρὸν εἰς τὴν ἀποθήκην τῆς Δημοσίας Βιβλιοθήκης». Ὁ Ἐφορος τῆς Ἐθνικῆς καὶ Πανεπιστημιακῆς Βιβλιοθήκης Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος ζήτησε ἀπὸ τὴ Γραμματεία Δημόσιας Ἐκπαίδευσης νὰ ἐγκρίνει τὴν τοποθέτηση τῶν βιβλίων «εἰς ἰδιαιτέρον τινα τόπον ἐντὸς τῆς βιβλιοθήκης» ὅπου χωρὶς νὰ ἀναμιχθοῦν θὰ εἶναι εὐκολοδιαχώριστα ὅταν χρειασεῖ καὶ προσιτᾶ στὴ φιλόμουσον τῶν Ἑλλήνων νεολαίαν». Ἡ ἐγκριση δόθηκε (ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Ὑπουργείου Παιδείας, Υ 63, φ. 1 ἀρ. Η' /58, 59). Τὰ ἐντυπα δὲν γνωρίζουμε ἂν καὶ πότε ἔφτασαν στὴν Ἰο, ποῦ ἀπὸ τὶς 24-2-1848 εἶναι δάσκαλος ὁ λόγιος ἀνηψιὸς καὶ κληρονόμος τοῦ Βαλέτα, Ἰωάννης Στεφάνου Βαλέτας. Βλ. καὶ σημ. 37, 38, 75.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

1

Πρόλογος τοῦ Σπ. Βαλέτα, Φιοῦμε 1828, στὴ μετάφραση τοῦ ἔργου
Πραγματεία Πολιτισονομίας τοῦ I. B. Σαῆ

ΕΒΕ/ΤΧΟ, χγφ. ἀρ. 1276, φ. 42-48'. Αὐτόγραφο σχέδιο. Δὲν ἐκδίδονται οἱ διαγραμμένες λέξεις ἢ φράσεις.

*Ὁ Μεταφραστὴς
Πρὸς τοὺς ἀναγνώστας τῶν Ἑλλήνων.*

Ὅσον προβαίνει ὁ πολιτισμὸς εἰς τὰ ἔθνη, τόσον αἱ χρεῖαι τῶν ἀνθρώπων πολυπλασιάζονται, καὶ τὸ μέσον τῆς θεραπείας αὐτῶν, ὁ πλοῦτος, γίνεται ἀναγκαιότερον καὶ σπουδασιότερον. Πόθεν ὁ πλοῦτος τῶν πόλεων ἐπισωρεύεται καὶ αὐξάνει· πῶς διανέμεται εἰς τὰς χεῖρας τῶν πολιτῶν· πόθεν διαρρέει καὶ ἐλαττοῦται, ταῦτα πρὸ ὀλίγου χρόνου εἰς τὴν πολιτισμένην Εὐρώπην εἶναι ὑποκείμενα πολλῶν ἐξετάσεων. Ἄνδρες σοφοὶ ἐσπούδασαν ἐπιμελῶς, οὕτω θεωροῦντες τὸν πλοῦτον τῆς κοινωνίας, καὶ μετὰ πολλὰς ἀντιστάσεις πρὸς ἀλλήλους καὶ φιλονείκους διατριβάς, καθὼς συμβαίνει εἰς πᾶσαν λογικὴν ὑπόθεσιν, ἐξηκρίβωσαν τ' ἀληθῆ αἰτία τῆς αὐξήσεως καὶ ἐλαττώσεώς του, καὶ τέλος, κατέστησαν νέαν ἐπιστήμην, θεμελιουμένην, εἰς βεβαίαις ἀρχάς, τὴν λεγομένην κατ' αὐτοὺς *Πολιτικὴν Οἰκονομίαν*. Τῶν σοφῶν τούτων ἀνδρῶν, ἕξοχοι γνωρίζονται Ἄδὰμ Σμιθ βρετανός, καὶ Ἰωάννης Βαπτιστὴς Σαῆς, γάλλος τὸ γένος. Τοῦ δευτέρου τούτου τὴν πραγματείαν, κατὰ τὴν τέταρτην καὶ ἐσχάτην αὐτῆς ἐκδοσιν, ἐφρόντισα νὰ μεταφράσω πρὸς ὄφελος τῆς φίλης Πατρίδος, καὶ ταύτης τὴν μετάφρασιν φέρεις ἤδη ἀνὰ χεῖρας, ὁμογενὲς φίλτατε!

Εἰς τὸν παροιμιώδη λόγον τοῦ συγγραφέως βλέπεις τὴν διαφορὰν τῆς ἐπιστήμης ταύτης πρὸς τὴν ἀπλῶς Πολιτικὴν καὶ τὰς ἄλλας ἐπιστήμας καὶ τέχνας· εὐρίσκεις μεταξὺ πολλῶν ἄλλων διδαγμάτων, ἱστορίαν σύντομον τῆς ἀρχῆς καὶ τῶν ἐπιδόσεων τῆς, ὅπου θέλεις ἰδεῖν τὰς εἰς αὐτὴν ἀτελεστάτας ἐννοίας τῶν παλαιῶν, τὰς ἐρεῦνας τῶν νεωτέρων, κατὰ τὶ εὐστόχησαν ἢ ἀπέτυχαν τοῦ ἀληθοῦς, πόσα ἐξηκρίβωσε τοῦ Σμιθ ἢ περίνοια, τί ἀφῆκε νὰ τελειώσωσιν οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς· καὶ τέλος ἀναγιγνώσκων τὴν πραγματείαν αὐτὴν, θέλεις πληροφορηθῆν, ὅτι ὁ σοφὸς Σαῆς, διορθώσας τὰ σφάλματα τῶν πρὸ αὐτοῦ, καὶ ἀποδείξας πολλὰς ἀγνώστους ἀληθείας, κατέστησε τὴν ἐπιστήμην εἰς τὴν παροῦσαν τελειότητα.

Πολλοὶ μὲν ἐπεχείρησαν νὰ ἀνατρέψωσι τὰς ἀρχάς του· ὅμως δὲν ἔκαμαν ἄλλο τι παρὰ νὰ τὰς ἀποδείξωσι τρανώτερον ἀσαλεύτους καὶ ἀληθεῖς. Παρεξηγοῦντες τὰς ἐννοίας τοῦ συγγραφέως διὰ τὴν ἀσάφειαν τῆς φράσεώς του, ἐνόμισαν ὅτι λέγει ἄλλα ἀντ' ἄλλων, καὶ τὸν κατέκριναν· ὅμως αὐτὸς τοῦτο μόνον ἔκρινε πρὸς ἀπολογία ἰκανόν, νὰ γράψῃ τὰ αὐτὰ σαφέστερα, ὁμολογῶν τὸ σφάλμα τῆς φράσεώς του, καὶ ἀποδεικνύων ἀναντιρρήτον τῶν ἐννοιῶν του τὴν ἀλήθειαν. Πλήρης ὢν, διὰ νὰ εἴπω οὕτως, ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην του ὁ Σαῆς, πλήρεις ὁμοίως ἐνόμιζε καὶ τοὺς ἀναγνώστας του· καὶ γράφων, ὀλίγον ἐφρόντιζε περὶ ἀκριβοῦς φράσεως καὶ σαφηνείας. Ἐρῥίκος Στόρχος ἔγραψε βιβλίον ὀλόκληρον, ἀνασκευάζων τὴν πραγματείαν ταύτην τοῦ Σαῆ· ἀλλὰ καὶ αὐτοῦ ἡ κρίσις δὲν εὐδοκίμησε. Διατρίβει ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἰς τὰς λέξεις τοῦ συγγραφέως, ὡς μωμοσκοπός, καὶ σοφιστεύεται, κρίνων κατὰ τὸ πάθος του, τὸ ὁποῖον αὐτὸς οὗτος ἐνόμισεν εὐλογον νὰ φανερώσῃ ἱστορικῶς·¹ καὶ ἡ οὐδὲν ἢ μικρόν τι καὶ ἐπουσιῶδες ἀπεσμίλευσεν ἡ κρίσις του.

Κριτὴς τῆς παρουσίας πραγματείας ἀπαθέστερος καὶ δικαιότερος ἴσως ἀπεδείχθη ὁ ἀδελφός τοῦ συγγραφέως, Λουδοβίκος Σαῆς ὁ Νανώτιος. Οὗτος ἔγραψε κριτικὰς ἐξετάσεις τῶν ἐνδοξοτέρων εἰς τὴν Πολιτικὴν Οἰκονομίαν συγγραμμάτων,² καὶ ἐξετάζων ἐν τούτοις καὶ τὸ σύγγραμμα τοῦ ἀδελφοῦ του, ἐπροτίμησε γενναίως τὴν ἀλήθειαν παρὰ τὴν ἀδελφότητα, καὶ ἐσημείωσεν ἀπαθῶς, ὅσα ἔκρινεν ἐκτρεπόμενα τῆς προσηκούσης ἀκριβείας. Μετάφρασιν τῶν κριτικῶν τούτων ἐπιστάσεων τοῦ Λουδοβίκου Σαῆ εὐρίσκεις, φίλτατε ἀναγνώστα, εἰς τὸ τέλος τοῦ δευτέρου τόμου (Σελ. 389) καὶ ἔχε χάριν περὶ αὐτῆς, ὡς ἐγώ, πρὸς τὸν καλὸν κάγαθὸν νέον, κύριον Γεώργιον Σοῦτζον, ὅστις εὐρῶν τὸ βιβλίον, ἐπίτηδες ἐφρόντισε νὰ μεταφράσῃ τὸ εἰς τὸν συγγραφέα μου ἀναφερόμενον μέρος, καὶ νὰ μὲ τὸ στείλῃ ὡς ἀναγκαῖον παράρτημα τῆς μεταφράσεως.

Μ' ὅλας τὰς παραδρομάς τοῦ συγγραφέως ταύτας, ἡ παροῦσα πραγματεία εἶναι τελειότερα, ὅχι μόνον τῶν προγενεστέρων τριῶν αὐτῆς ἐκδόσεων, ἀλλὰ καὶ πασῶν τῶν ἄλλων, ὅσας ἐξέδωκαν εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ἄλλοι συγγραφεῖς.³ Ὅπου διδάσκειται ἡ ἐπιστήμη αὕτη, βᾶσιν τῆς διδασκαλίας ἔχουν πάντο-

1. Ἐκρινεν ὁ Σαῆς τὰς οικονομικὰς γνώμας του· ἡ κρίσις ἐφάνη πρὸς αὐτὸν αὐστηρά· καὶ ἐδικιούμενος ἐπεχείρησε νὰ ἀνασκευάσῃ τὰς τοῦ Σαῆ. Ἴδε τὸ προοίμιον τῆς εἰς τὴν Πραγματείαν ταύτην κρίσεών του.

2. Τὸ βιβλίον του ἐπιγράφεται *Considérations sur l'industrie, et la législation, sous le rapport de leur influence sur la richesse des états; ou examen critique les principaux ouvrages qui ont paru sur l'Economie politique.* Par Louis Say de Nautes.

3. Σημειωτέον ὅτι ἐπὶ πολιτικῆς οἰκονομίας κατεστήσαμεν ἀρχὰς γενικῶς, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Σμίθ, καὶ μάλιστα τοῦ Σαῆ τοῦ ὁποίου ἡ ἐξάίρετος πραγματεία μᾶς ὑπεγράωσε νὰ λησμονήσωμεν σχεδὸν ἢ τουλάχιστον ν' ἀμελήσωμεν τὰς ἄλλας. *La Sur, La France et les Français*, ἐν σὺμ. σελ. 2.

τε οί διδάσκαλοι τήν πραγματείαν ταύτην τοῦ Σαῆ διδάσκειται δὲ τήν σήμερον εἰς ὅλα τὰ πανεπιστήμια τῆς Εὐρώπης· διότι πανταχοῦ τὸ μάθημα τοῦτο ἀπεδείχθη ἀναγκαῖον πρὸς τε τοὺς ἄρχοντας καὶ τοὺς ἰδιώτας, πρὸς τε τὰ ἔθνη γενικῶς, καὶ πρὸς ἕνα ἕκαστον τῶν πολιτῶν ἰδιαιτέρως.

Πολλοὶ ἐνόμισαν τήν διδασκαλίαν ταύτην δι' ὅλου ματαίαν καὶ περιττήν, εἰς τοῦτο στηριζόμενοι, ὅτι φυσικὰ φροντίζοντες οἱ ἄνθρωποι νὰ δαπανῶσιν ἐπιφελῶς καὶ ν' ἀξάνωσι τὰ πλούτη των, ἐπινοοῦσι καὶ μεταχειρίζονται τὰ δραστηριώτερα μέσα τοῦ πλουτισμοῦ διὰ τὸ προσωπικὸν αὐτῶν συμφέρον· καὶ ἐπειδὴ ὁ ἐθνικὸς πλοῦτος δὲν εἶναι ἄλλο τι παρὰ τὸ σύνολον τοῦ ἰδιωτικοῦ, δὲν ἔχουν χρεῖαν περὶ πλοῦτου διδασκαλίας οὔτε τὰ ἔθνη γενικῶς, οὔτε οἱ ἰδιῶται κατὰ μέρος. Ἄλλ' ὄχι μόνον εἰς τὸ πλουτεῖν, ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰ ἄλλα πράγματα ἔχουν οἱ ἄνθρωποι φυσικὰς ἐπικλίσεις· φύσει, παραδείγματος χάριν, καὶ τοῦ εἰδέναι ὀρέγονται, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ φιλοσόφου· ὅμως διὰ τοῦτο δὲν ἐστοχάσθη κανεὶς, ὅτι αἱ μέθοδοι τῶν εἰδήσεων εἶναι περιτταί· καὶ ὅτι πρέπει νὰ καύσωμεν τὰ βιβλία καὶ ὅλα τὰ μέσα τῶν γνώσεων, ἱκανὴν νομίζοντες τὴν φυσικὴν εἰς τὸ εἰδέναι ῥοπήν, νὰ μᾶς διδάξῃ καὶ νὰ μᾶς σοφίσῃ. Ἄλλο πλοῦτου ἐπιθυμία, καὶ ἄλλο μέθοδος πλουτισμοῦ· ὡς ἄλλο γνώσεως ὄρεξις, καὶ ἄλλο γνωστικὴ ἐρμηνεία. Τὰ μὲν εἶναι πάθη φυσικὰ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον δραστήρια εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους· τὰ δέ, ἐπιστημονικὰ συστήματα, γνωστὰ πρὸς μόνους τοὺς διδασκομένους· ὅθεν ὄχι μόνον τὰ βάρβαρα τῶν ἐθνῶν εἶναι πτωχὰ καὶ ἀμαθῆ, ἀλλὰ καὶ αὐτὰ τὰ καυχώμενα διὰ πολλὴν περιουσίαν καὶ χρημάτων καὶ γνώσεων, πάσχουν, κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος αὐτῶν, πολλὴν ἀμάθειαν καὶ πτωχείαν· ὄχι βέβαια διότι δὲν ἔδωκεν ἡ φύσις πρὸς τοὺς πλειοτέρους τῶν ἀνθρώπων τὴν ὄρεξιν τοῦ πλοῦτου καὶ τῆς μαθήσεως, ἀλλὰ δι' ὅσας ἄλλας θέλεις αἰτίας, τῶν ὁποίων ἡ κυριώτερα θέλει εἶσθαι ἀναμφιβόλως, ὅτι αἱ κυβερνήσεις αὐτῶν ἀμελοῦσιν ἢ κακῶς φροντίζουσι περὶ τῆς κοινῆς εὐπορίας καὶ φωτισμοῦ. Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι πάντοτε πολλὰ εὐκόλον νὰ διακρίνωμεν, ἐὰν αὐξήσις περιουσίας ἰδιωτικῆς, σημαίνει ἐν ταύτῳ καὶ αὐξήσιν τοῦ κοινοῦ πλοῦτου. Εἶναι χρεῖα προσοχῆς εἰς διάκρισιν τῶν δύο τούτων περιστάσεων. Ἡ κακὴ χρῆσις τῶν ἐκ τοῦ δημοσίου φόρου συναγομένων χρημάτων, πλουτίζει μὲν πολλοὺς ἰδιώτας, ἀλλὰ πτωχίζει ἀναλόγως τὸν φορολογούμενον λαόν. Ἡ μονοπωλία φέρει μὲν πλοῦτον πρὸς τὸν μονοπώλην, ὅμως ἀυξάνουσα τῶν ὠνίων τὴν τιμὴν, προξενεῖ πρὸς τοὺς ἀναλωτὰς ἀνάλογον ζημίαν. Εἰς ταύτας καὶ πολλὰς ἄλλας ὁμοίας περιστάσεις γίνεται ἀπλῶς ἐκτόπισις, καὶ ὄχι παραγωγή καὶ προσθήκη πλοῦτου εἰς τὰ ἔθνη. Ὅσα κερδαίνουν οἱ σφετερισταὶ τῶν δημοσίων, αἱ τελῶναι, οἱ μονοπῶλαι, τόσα ζημιοῦνται ἄλλοι τῶν πολιτῶν· καὶ τοιαῦτα κέρδη ἀντὶ νὰ μεγαλύνωσι τὴν ἐθνικὴν περιουσίαν, ἐκτελοῦσι πολλάκις τὸ ἐναντίον, ἐπειδὴ ὁ παρὰ λόγον πλουτιζόμενος φθείρει τὸν πλοῦτον του, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀνωφελῶς· ὁ δὲ ἀδίκως πτωχιζόμενος γίνεται ἀπόρθητος καὶ ἀνίκανος εἰς παραγωγὴν πλοῦτου· τὸ δὲ ἔθνος ἐν ταυτῷ γίνεται πτωχότερον. Τὸ μὲν προσωπικὸν συμφέρον εἶναι τὸ μόνον διεγερτικὸν κέντρον εἰς πλουτισμόν·

ανάγκη όμως και τὸ πρόσωπον νὰ εἶναι χρηστόηθες, νὰ δημιουργῆ νέον πλοῦτον ἐξ ἰδίας ἐπιμελείας, καὶ ὄχι νὰ σφετερίζεται τὸν ἔτοιμον ἐκ ῥαδιουργίας καὶ περιδρομῆς, τρόπων ἀθέσμων τοὺς ὁποίους ἡ σημερινὴ κακοήθεια προτιμᾷ, ὡς εὐκολωτέρους καὶ ἀσφαλεστέρους. Ἡ παρούσα ἐπιστήμη διδάσκει τοὺς τρόπους κατὰ τοὺς ὁποίους ὁ ἔθνικὸς πλοῦτος προβαίνει ἀληθῶς, καὶ τὰ σημεῖα διὰ τῶν ὁποίων γνωρίζεται ἀσφαλῶς ἡ πρόοδός του. Πλοῦτος ἰδιωτικὸς, δὲν εἶναι πάντοτε τοιοῦτον σημεῖον· δηλοῖ πολλάκις, ὡς εἴρηται, ὅτι ὁ δεῖνα πλουτεῖ καθ' ὅσον ἄλλος ἐπτώχευσεν· ὁ δὲ σκοπὸς εἶναι κυρίως ἡ εὐπορία ὄχι τῶν ὀλίγων, ἀλλὰ τοῦ πλείστου μέρους τῶν ἔθνων, τοῦ λαοῦ, ὅς τις πανταχοῦ, κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, εἶναι ἐνδεὴς καὶ ἄπορος. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἔχει τὸ εὐτυχὲς τοῦτο ἀποτέλεσμα· κοινοποιεῖ τὸν πλοῦτον εἰς τὰ ἔθνη· καὶ τὸ εὐτυχέστερον, παράγει αὐτὸν ἀπὸ τὰς ἰδίας ἐκάστου ἀφορμᾶς. Οἱ προσεκτικοὶ ἀναγνώσται τῆς παρουσίας πραγματείας θέλουν πληροφηθῆν, ὅτι δύναται ἔθνος νὰ ἐπισωρεύσῃ βαθὺν πλοῦτον ἄνευ ζημίας ἄλλου τινός· καὶ ὅτι ἡ γενικὴ εὐπορία δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα, ὡς ἄλλοι ἐνομιζέτο τῆς κατακτήσεως καὶ λεηλασίας τῶν γειτόνων ἔθνων, ἢ ὡς μέχρι τοῦδε νομίζεται, τῆς ἀμοιβαίας διὰ τῶν τελωνίων καταθλιπτικῆς συντελείας· ἀλλ' ὅτι σχέσεις ἐλεύθεραι καὶ φιλικαὶ τῶν ἔθνων πρὸς ἄλληλα, εἶναι γονιμώτεραι κοινοῦ πλοῦτου. Ἡ κοινωνία, καθὼς λέγει ὁ κλεινὸς Βενθάμης,¹ εἶναι οὕτω πως συντεταγμένη, ὥστε ἐργαζόμενοι ὑπὲρ τῆς ἰδίας ἡμῶν εὐτυχίας ἕκαστος, κατὰ τοὺς δικαίους τρόπους, ἐργαζόμεθα ὑπὲρ τῆς κοινῆς. Οὐδεὶς δύναται ν' αὐξήσῃ τὰ μέσα τῶν ἀπολαύσεων αὐτοῦ μὲ νομίμους ἀφορμᾶς, χωρὶς ν' αὐξήσῃ τὰ τοῦ ἄλλου· δύο ἔθνη, καθὼς δύο πρόσωπα, πλουτίζονται διὰ τῆς μετ' ἀλλήλων ἐμπορίας· καὶ πᾶν συνάλλαγμα θεμελιούται εἰς ἀμοιβαῖα κέρδη. Εἰς ὀλίγα λόγια, ἡ ἐπιστήμη αὕτη, ἀποβλέπουσα τὸν κοινὸν πλουτισμὸν, ὑπόσχεται εἰς τὰ ἔθνη ὄφελος μέγα, ὅσον ἐπιφέρει ὁ πλοῦτος, κατὰ τὴν παρούσαν τῆς κοινωνίας κατάστασιν.

Πλήθος ἠθικῶν διδασκάλων καὶ συγγραφέων δὲν ἔπαυσαν καταγινόμενοι νὰ διδάσκωσι τὴν ἀρετὴν καὶ νὰ ρυθμίζωσι τὰ ἥθη τῶν ἀνθρώπων· τόσοι νομοθέται κατέτριψαν τὰς ἡμέρας καὶ τὰς νύκτας τῆς ζωῆς αὐτῶν, ζητοῦντες τρόπους συσταλτικoὺς τῶν ἐγκλημάτων καὶ ἀμαρτημάτων· ὅμως ἡ κακία εἶναι πάντοτε πλειοτέρα εἰς τὰς τάξεις τῶν ἐνδεῶν, καὶ μετριωτέρα εἰς τὰς τῶν εὐπόρων. Τοῦτο δὲν εἶναι ἰσχυρὰ ἀπόδειξις, ὅτι ἡ κοινὴ εὐπορία εἶναι σωτήριος εἰς τὰς πόλεις· καὶ ὅτι ἡ περὶ αὐτὴν ἀσχολουμένη ἐπιστήμη εἶναι πλέον συστατικὴ τῆς ἀρετῆς, παρὰ τὴν ἠθικὴν αὐτὴν καὶ νομοθετικὴν; Τοῦτο ἀκριβῶς ἐφρόνει ὁ Ἡσίοδος λέγων.² ...πλοῦτω δ' ἀρετὴ καὶ κῦδος ὀπηδεῖ. Ποῖον εἶναι τὸ μεγάλῃτερον αἴτιον τῆς λειψανθρωπίας τῶν πόλεων; Ἡ πενία, ὡς οἱ περὶ τούτου

1. Traite de legislation civile et penale ch. 10.

2. Ἐργ. καὶ Ἡμ. Στίχ. 284 [= 313].

συγγράψαντες ὁμοφώνως λέγουσι.¹ Νήπιον ἀνεπίσκεπτον, γυμνόν, ῥυπαρόν, κακῶς τρεφόμενον διὰ τὴν ἀπορίαν τῶν γονέων, δυσκόλως ἀποφεύγει τὸν θάνατον. Ἐργασία κατηναγκασμένη, ταλαιπωρία διηνεκῆς ἀπαγορεύει τὸν γάμον, τὴν τεκνογονίαν· τροφῶν δι' ὑγιεινῶν καὶ ἐνδυμάτων ἀναγκαίων στέρησις, προξενεῖ νοσήματα πολλά, τὰ ὅποια ἡ ἰατρικὴ σπανίως δύναται νὰ προλάβῃ ἢ νὰ θεραπεύσῃ. Ἡ παροῦσα ἐπιστήμη, δεικνύουσα τὰ μέσα νὰ καταστήσωμεν εὐπορωτέρας τὰς ἐργατικὰς τάξεις τῶν πολιτῶν, χωρὶς νὰ ἐλαττώσωμεν τὰ πλούτη τῶν ἄλλων τάξεων, πολυπλασιάζει τοὺς γάμους, καὶ ἀποβάλλει πλειότερα πάθη, παρ' ὅσα δύναται καθ' ἑαυτὴν ἡ ἰατρικὴ.

Πεῖρα πολυχρόνιος, μέχρι τοῦδε παρατεινομένη, διδάσκει τοὺς Ἕλληνας ἀναντιρρήτως, ὅποια εἶναι τοῦ πλοῦτου τ' ἀποτελέσματα. Ἐνίκησαμεν τὸν τύραννον· ὅμως ὄχι ὡς ἀνάνδρον καὶ ἀνάξιον ἐργάτην πολέμου, ὄχι ὡς μὴ ἔχοντα νὰ κινήσῃ χεῖρας καθ' ἡμῶν, ἢ ὡς ἀποβάλλοντα τὴν φυσικὴν του ἀγριότητα, ἀλλὰ διότι ὁ πόλεμος εἶναι τὴν σήμερον δαπανηρότερος παρ' ὅσον ἄλλοτε, καὶ ὁ τύραννος πτωχὸς ὢν, δὲν δύναται νὰ ἐξοπλίσῃ ὅσους ἔχει στρατιωτάς. Ἐξεστράτευσε μὲν πολλάκις μὲ πολλοὺς, ἀλλ' οὐδέποτε μ' ὅσους ἐδύνατο, ἂν ἦτο πλούσιος, οὐδέποτε μ' ὅσους ἔμελλε νὰ νικήσῃ Ἕλληνας καὶ ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας μαχομένους. Εἶναι πολὺς ἀφ' ὅτου ἡ πτωχεία καὶ ἡ βαρβαρότης ἔπαυσαν νὰ δαφνοφορῶσι καὶ νὰ θριαμβεύωσι· τῶρα νικητὴς εἶναι ὁ πλοῦτος. Ἡ πολιτικὴ ἱστορία διδάσκει τὰς αἰτίας τῆς μεγάλης ταύτης μεταβολῆς.

Ἦσαν γελοῖοι ὅσοι ἐνόμιζαν τὸν Σουλτάνον πλούσιον. Πτωχῶν ἐθνῶν ἡγεμόνων, πτωχῶν διὰ τὴν ἐρημοποιὸν αὐτοῦ κυβέρνησιν. Ἰόθην ἐμπορεῖ νὰ συσσωρεύσῃ πλοῦτον; Ἡ μὲν ὑπ' αὐτὸν κατὰ δυστυχίαν ὑποτασσομένη χώρα, εἶναι τῶν γονιμωτέρων καὶ καρποφορωτέρων, εἶν' ἐτόιμη πάντοτε νὰ πλουτίσῃ τοὺς κατοίκους τῆς· ἀλλ' ἡ σουλτανικὴ κυβέρνησις, ἥτις δὲν ὁμολογεῖ δίκαιον ἰδιοκτησίας, ἥτις δὲν εἶναι ἄλλο τι, πλὴν ἀγριωτάτη λησταιρία, καταστρέφει τὸ πᾶν, προξενοῦσα κακὰ τοιαῦτα, ὅποια ὁ σοφὸς Βενθάμης, τάσσει εἰς τὴν τρίτην τάξιν τῶν πολιτικῶν κακῶν·² ὁ Σουλτάνος ἔχει πόρον χρηματισμοῦ τὴν ἀρπα-

1. «Ὁν λόγον ἔχει ὁ καρπὸς τῆς ἀγεωργήτου γῆς πρὸς τὸν καρπὸν τῆς γεωργημένης, τὸν αὐτὸν λόγον ἔχει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀγρίων ἐνὸς τόπου πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν γεωργῶν ἐνὸς ἄλλου· ὅταν δὲ ὁ γεωργικὸς λαὸς εἶναι καὶ τεχνίτης, τοῦτο φέρει ἀναλογίας, αἱ ὅποιαι ζητοῦσι λεπτολογίας πολλάς» — ὅσα ἔγραψαν οἱ σοφώτεροι τῶν οικονομιστῶν περὶ αἰτίας καὶ ἀποτελεσμάτων τῆς ἀνθρωποπληθείας δὲν εἶναι ἄλλο πλὴν ἀνάπτυξις ταύτης τῆς ἰδέας τοῦ Μοντεσιῶ (Πνεῦμα Νόμων βιβλ. ιη' κεφ. 10). Ὅπου εἶναι ἄφθονοι οἱ καρποί, τὸ πλῆθος τῶν ἀναλωτῶν αὐξάνει· καρποὺς δὲ λέγων ἐνοῶ τὰ πρὸς ὑπαρξιν τῶν ἀνθρώπων χρήσιμα εἶτε ἀμέσως εἶτε ἐμμέσως. Le Sur, La France et les Français. Σελ. 2.

2. Τὸ κακὸν οὐδέποτ' ἔρχεται εἰς ἓν πρόσωπον, χωρὶς νὰ ἐκτείνεται ἐν ταυτῷ εἰς ἄλλα πρόσωπα, διὰ τина λόγον συγγενείας, φιλίας ἢ ἄλλης σχέσεως· ὅθεν δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο κληρούς. Α^{ον} εἰς τὸν κληρὸν, ὅς τις πίπτει ἀμέσως εἰς τὸ δεῖνα ἢ τὸ δεῖνα ὠρισμένα πρόσωπα, καὶ ὀνομάζεται κακὸν τῆς πρώτης τάξεως. Β^{ον} εἰς τὸν κληρὸν, ὅς τις ἐξάγεται ἐκ τοῦ πρώτου καὶ ἐκτείνεται

γην και την ἐρήμωσιν· και όταν αὐτὸς δὲν ἐξαρκῆ εἰς τὰς θηριώδεις αὐτοῦ χρείας, καταφεύγει εἰς τὴν κιβδηλίαν τοῦ νομίσματος, ἄλλο εἶδος ἀρπαγῆς. Ὁ Σουλτάνος τοῦτον ἔχει κυριότερον κανόνα Πολιτικῆς Οἰκονομίας, και τὸν φυλάττει ἀπαρεγκλίτως, ὡς πατροπαράδοτον,¹ νὰ κατατομῆ τοὺς πλουσίους τῶν ὑπηκόων, και νὰ σουλτανεύῃ τὴν περιουσίαν των.

Ἐτροπώσαμεν τὸν ἐχθρόν, μαχόμενοι καρτερικῶς και γενναίως. Οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῆ τὴν ἡρωϊκὴν τῶν νεωτέρων ἐλλήνων γενναιότητα. Ἐπεισαν τοὺς ἀναγνώστας τῆς παλαιᾶς ἱστορίας μετὰ τὰ θαυμάσια κατορθώματά των, ὅτι τὰ περὶ τῶν ἡμετέρων προγόνων ἱστορούμενα, δὲν εἶναι τῆς φαντασίας ἢ τῆς φιλογενείας τῶν Ἡροδότων και Ξενοφόντων πεζογραφικὰ ποιήματα και στωμυλεύματα, καθὼς τινες ἐνόμισαν τῶν νεωτέρων κριτικῶν, ἀλλ' ἱστορίας ἀληθοῦς ἀληθεῖς πράξεις· διότι οἱ ἀπόγονοι αὐτῶν, πρὸς ἀγριωτέρους βαρβάρους παρατασσόμενοι, και τούτους ὄχι μακρόθεν ἐρχομένους, ἀλλ' ἀστυγείτονας και οἰκογείτονας γενομένους πρὸ ἐκατονταετηρίδων πολλῶν· ὄχι ἐλεύθεροι, τὴν ἐλευθερίαν φυλάττοντες, ἀλλὰ δοῦλοι, ἀποσείνοντες βαρύτερον ζυγόν· οὐδ' ἐκ συνημμένης συμμαχίας και μοναδικῆς ἡγεμονίας στρατεύοντες, ἀλλὰ φυσικῶς τε και ἠθικῶς κατὰ δυστυχίαν διηρημένοι, ὅμως ἔστησαν τροπαῖα ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας πολεμοῦντες, τῶν προγονικῶν ἐκείνων λαμπρότερα και θαυμαστότερα. Naί· ὅλα ταῦτα εἶναι φανερά· και τῆς ἱστορίας ὁ κάλαμος, παραδίδων αὐτὰ εἰς ὄλον τὸν κόσμον, θέλει ἀνακαινίσειν τὴν εὐκλειαν τῆς Ἑλλάδος εἰς τὰς μετέπειτα γενεάς. Ὅμως ἐρωτῶ. Ἰτὰ κατορθώματα ταῦτα εἶναι ἀνάλογα πρὸς τὴν ἀνδρίαν τῶν Ἑλλήνων; ὄχι· ἢ ἐλληνικὴ ἀνδρία εἶναι μεγαλητέρων ἀνδραγαθημάτων ἀξία· εἶναι ἀνάλογα πρὸς τὴν δαπάνην τὴν πολεμικὴν. Ἐὰν εἶχαμεν ὀλιγώτερα χρήματα, μετὰ τὴν αὐτὴν μεγαλοψυχίαν ἠθέλαμεν ὀλιγώτερα πράξειν· και ἂν εἶχαμεν πλειότερα, ἠθέλαμεν πολυπλασιάσειν ἀναλόγως τὰς λαμπράς

σχετικῶς εἰς ὄλην τὴν κοινότητα, ἢ εἰς ἀόριστον ἀριθμὸν προσώπων, και λέγεται τῆς δευτέρας τάξεως. Ὅταν δὲ ὁ φόβος τοῦ κακοῦ τῆς δευτέρας τάξεως διαρκῆ πολὺν χρόνον, τότε τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ δὲν περιορίζεται εἰς μόνας τὰς παθητικὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ προχωρεῖ εἰς τὰς ἐνεργητικὰς και τὰς νεκρῶναι: Τοιοῦτον ἀποτελέσματος γενικὸν κακὸν ὀνομάζεται τῆς τρίτης τάξεως. Παρὰ χάριν, ὅταν αἱ καταδυναστεύσεις και ἀρπαγαὶ εἶναι ἀδιάλειπτοι ὁ γεωργὸς ἀποκάμνει, και πλεον δὲν ἐργάζεται εἰ μὴ διὰ νὰ μὴ ἀποθάνῃ τῆς πείνης· ἢ βιομηχανία καταπίπτει μετὰ τὰς ἐλπίδας τῆς, και ἢ καρποφόρος γῆ ἀκανθοφορεῖ. (Ἰδε Bentham, Traité de leg. civ. et pen. ch. 10).

1. Εἶναι γνωστὸν εἰς πολλοὺς τὸ χάρτι (ἔγγραφον σουλτανικὸν ἐπίταγμα) τοῦ Σουλτάν Χαμίδη, πατρὸς τοῦ σήμερον σουλτανεύοντος Μαχμούδη, πρὸς τὸν τότε Σαδριαζέμη, Χαλίλ πασᾶν. Ἰδοὺ ἢ ἔννοιά του· «Λαλὰ (φωνὴ τὸ λαλὰ σεπτικὴ τῶν σουλτάνων πρὸς τοὺς Βουζυράδες) ὁ χειμῶν πλησιάζει και εἶναι χρεία νὰ μετατεθῆ ἐν καιρῷ τὸ βασιλικὸν σῶμα μου εἰς τὸ Σεράτ Βουρνού· ἀλλὰ δὲν ἔχω τ' ἀναγκαῖα χρήματα, και γενοῦ προμηθευτικὸς εἰς ταύτην τὴν χρείαν». Ὅθεν ὁ Χαλίλ πασᾶς ἠρώτησε ποῖος εἶναι πλούσιος ἐπελέκισε τὴν κεφαλὴν του, και ἀρπάσας τὴν περιουσίαν του, ἔδωκεν εὐκολίαν νὰ μετατεθῆ εἰς χειμερινὴν θαλάμη τὸ ἀνθρωποφάγον θηρίον. Τρόπος οὗτος ἄπταιστος χρηματισμοῦ, ὅς τις διέφυγε και τοῦ Σμιθ και τοῦ Σαῆ τὴν ὀξυδέρκειαν.

νίκας κατά τοῦ ἐχθροῦ. Τοιαύτας βέβαια χρείας εἶχε παρατηρήσειν ἐκεῖνος, ὅστις ὠνόμασε νεῦρα πραγμάτων τὰ χρήματα.

Ἐναντίσταθμον τόσων καταστροφῶν, τόσων αἰμάτων, ἐλάβαμεν τὴν αὐτονομίαν, χρῆμα τῶντι πολῦτιμον· ἀλλὰ ἵπῳ θέλομεν διατηρήσειν τὴν αὐτονομίαν ταύτην καὶ εἰς τὸ ἐξῆς, ἂν δὲν ἀποκτήσωμεν ἐν ταυτῷ τὰ μέσα τῆς διατηρήσεως τῆς; Ἐπειτα ἵτι ὄφελος ἐκ τῆς ἐθνικῆς ἐλευθερίας, ὅταν δὲν ἔχωμεν τὴν προσωπικήν; καὶ τί δουλότερον ἐκείνου τοῦ ἀνθρώπου, ὅς τις μὲ κόπους ἀδιλείπτους μόλις ἔχει πόρον ζωῆς, μόλις προσφέρει τ' ἀναγκαῖα εἰς τὴν λιτὴν τράπεζαν τῶν τέκνων του; Ἄς φροντίζει περὶ τούτου ὁ νομοθέτης μ' ὅλας τὰς συζεύξεις τῆς ἐπιστήμης του· ἄς ἐπινοήσῃ νόμους, ὅσους θέλῃ, πρὸς ἀσφάλησιν τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας· ὁ πτωχὸς πολίτης θέλει ἔχειν πάντοτε ἄλλον νόμον ἀδυσώπητον καὶ ἰσχυρότατον εἰς τὴν καρδίαν του, τὸν νόμον τῆς ἀνάγκης, εἰς τὸν ὅποιον βιαίως ὑποτασσόμενος, οὐδέποτε θέλει ἦσθαι κύριος οὔτε τῶν πράξεων αὐτοῦ, οὔτε τῆς φράσεως τῶν ἐνοιῶν του. Πανταχοῦ, ὑφ' ὅποιανδήποτε κυβέρνησιν, δὲν εὐρίσκονται εἰς ἄλλας τάξεις τόσοι ἀληθῶς ἐλεύθεροι, ὅσοι μεταξὺ τῶν εὐπορούντων· οἱ δὲ πένητες καὶ ἐνδεεῖς, μ' ὅλα τὰ πολιτικὰ δίκαια, εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ταλαίπωροι δοῦλοι, ἀναγκαζόμενοι νὰ φέρονται, ὅχι κατὰ τὴν θέλησιν αὐτῶν, ἀλλὰ κατὰ τὴν ὄρεξιν καὶ πολλαῖς κατὰ τὴν φαντασίαν τοῦ πλουσίου, τοῦ μισθοδότου. Ἰτί μὲ ὠφελεῖ, λέγει ὁ Βρυῖέρος· ἂν ἡ πατρίς μου εἶναι κραταιὰ καὶ φοβερά, ἐγὼ δὲ ζῶ καταθλιβόμενος καὶ στερούμενος τῶν ἀναγκαίων; ... ἂν δὲν ἐμπορῶ συχνότερα διὰ τὴν εὐκολίαν τῆς ἐμπορίας, νὰ φορῶ καλῆτερα ἐνδύματα, νὰ τρέφωμαι ἀπὸ ὑγιεινὸν κρέας καὶ νὰ τὸ ἀγοράζω μὲ ὀλίγην τιμὴν; Εὐδαιμονεῖ ὁ ἄνθρωπος κατὰ λόγον ἀντίστροφον τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐξαρτησέων του. Ἡ πρὸς τὰς χρείας ἔνδεια πολυπλασιάζει τὰς ἐξαρτήσεις, καὶ ἀφαιρεῖ τὴν ἐλευθερίαν, τῆς εὐδαιμονίας τὸ θεμέλιον. Πτωχεῖα μὲν καὶ ἀρετὴ καὶ φρόνημα ἐλεύθερον δὲν εἶναι παντάπασι ἀσυμβίβαστα εἰς τὸν αὐτὸν ἄνθρωπον, ὅμως τοιοῦτος συμβιβασμὸς εἶναι σπανιώτατον φαινόμενον τοῦ ἠθικοῦ κόσμου.

Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους, καὶ ὅσους ἄλλους διέλαβεν ὁ συγγραφεὺς, ἡ πλουτοφόρος αὕτη ἐπιστήμη εἶναι ὠφελιμωτάτη εἰς τὰ ἔθνη, καὶ μάλιστα εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἣτις ἔμεινε γυμνή, ἔρημος, κατὰ χρεως, πάντων στερημένη τῶν ἀναγκαίων. Ἡ Ἑλλάς πρὸς τούτοις ἤρχισε νὰ κυβερνᾶται κοινοβουλευτικῶς· καὶ ἐπὶ τοιαύτης κυβερνήσεως, ἐὰν ὅλοι δὲν δυνάμεθα νὰ ὑπουργήσωμεν ἀμέσως εἰς τὰ δημόσια τῶν πραγμάτων, ὅλοι ὅμως δυνάμεθα νὰ συνδράμωμεν ἐμμέσως εἰς τὰ κοινὰ συμφέροντα, συμπράττοντες εἰς τὴν καλὴν ἐκλογὴν τῶν ἀντιπροσώπων. Ἀλλὰ ἵπῳ εἶναι δυνατόν νὰ ἐκλέξωμεν πρεπόντως δημόσιον ὑπουργόν, δηλαδή νὰ ἐκτιμῆσωμεν τὴν ἀρετὴν ἐκείνου, ὅς τις μέλλει νὰ κρίνη καὶ ν' ἀποφασίσῃ περὶ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος, ἐὰν ἡμεῖς αὐτοὶ δὲν ἔχωμεν

ἀκριβεῖς ἐννοίας περὶ τῶν κοινωφελῶν πραγμάτων; Ἡ μὲν προσωρινὴ Πολιτεία τῆς Ἑλλάδος, θέλει τις ἴσως εἰπεῖν, εἶναι κοινοβουλευτικὴ σήμερον, ἐὰν δὲ αὐριον ἢ σταθερὰ δὲν φυλάξῃ τοῦτο τὸ σχῆμα, ἰκατὰ τί θέλουν χρησιμεύσειν πρὸς τοὺς ιδιώτας τῶν ἐλλήνων τῆς ἐπιστήμης ταύτης τὰ καλὰ διδάγματα; Εἶναι δικαία καὶ ἡ ὑπόψια τῆς τοιαύτης μεταβολῆς, καὶ ἡ περὶ τούτου ἐρώτησις· ἀποκρίνομαι δέ, ὅτι ἐπὶ πάσης κυβερνήσεως, καὶ αὐτῆς τῆς δεσποτικῆς, ἡ κοίνωσις τῶν διδαγμάτων τούτων φέρει μεγάλην ὠφέλειαν· ὄχι μόνον διότι ἔχει καὶ ἡ δεσποτεία τὰς ἐξαιρέσεις τῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν ἐξῆς λόγον· ὅσον εἶναι πλειότερος ὁ ἀριθμὸς τῶν εἰδότην τὰ κοινωφελῆ, τόσοι εἶναι πιθανώτερον, ὅτι ἡ ἐξουσία θέλει πέσει εἰς χεῖρας ἀνθρώπων, ἰκανῶν νὰ διακρίνωσι τὸ ὠφέλιμον παρὰ τὸ βλαβερὸν εἰς τὴν κοινότητα. Πρὸς δὲ τούτοις, ὅταν ἡ κοινοδοξία (opinion publique) ἦναι σοφισμένη, τὴν μὲν καλὴν κυβέρνησιν ἐνισχύει καὶ στηρίζει πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν καλῶν, τὴν δὲ κακὴν συστέλλει πρὸς τὰ κακά, μὴ συγχωροῦσα πρὸς αὐτὴν νὰ τὰ προβάλλῃ ὑπὸ σχῆμα καὶ ὄνομα κοινοῦ συμφέροντος, καὶ ἐλευθέρως νὰ τὰ πράττῃ.

Ταῦτα λέγων περὶ ἐθνικοῦ πλούτου, δὲν ὑπολαμβάνω ὅτι, εἰς περιποίησιν αὐτοῦ καταγινομένη κυρίως, ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις, πρέπει νὰ θεωρῇ τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν ὡς ἓν συνεργεῖον, τοὺς δὲ ἀνθρώπους ὡς μηχανὰς τελεσιουργούς, καὶ νὰ μὴ δυσκολαίη νὰ τοὺς βασανίζῃ ἐὰν μόνον τοὺς πλουτίζῃ· δὲν φρονῶ ὅτι, ἀσχολουμένη πάντοτε εἰς τὰ τελώνια, τὰ συναλλάγματα, τοὺς χρηματιστικούς πόρους, πρέπει ν' ἀδιαφορῇ εἰς τόσα κακά, ὅσα δύναται καὶ χρεωστεῖ νὰ θεραπεύῃ, περὶ τούτου μόνον φροντίζουσα, νὰ δημιουργῶσιν οἱ ὑπήκοοι πολλὰ ὄργανα ἀπολαύσεων, ἐν ᾧ αὐτὴ παρεμβάλλει ἀδιακόπως νέα ἐμπόδια εἰς τὰς ἀπολαύσεις. Τὸ μὴδὲν ἄγαν εἶναι ἀρχαιοτάτης καὶ πάντοτε νεαρὰς ἀληθείας παράγγελμα, καὶ βέβαια σφάλλει τις, ὡς ἰσχυρὰ δὲν τὸ φυλάττῃ. Ἐπειτα, ὁ πλοῦτος εἶναι μέσον, καὶ ὡς μέσον, ὄχι ὡς τέλος, πρέπει νὰ διώκεται· τέλος εἶναι ἡ εὐδαιμονία· καὶ καθὼς ὁ ιδιώτης, οὕτω καὶ τὸ ἔθνος δὲν τοξεύει εἰς τὸν σκοπὸν, ὡς ἰσχυρὰ ἀντὶ τοῦ τέλους ἐκλαμβάνῃ τὸ μέσον. Καὶ ὄχι μόνον ὁ πλοῦτος, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰσότης, ἡ περιμάχητος ἐλευθερία, ἡ δικαιοσύνη, ἡ δύναμις, αὐτὴ ἡ θρησκεία, εἶναι πρὸς τὰς κυβερνήσεις ὑποκείμενα πολλοῦ λόγου ἄξια, πρέπει ὅμως πάντοτε νὰ θεωρῶνται ὡς μέσα πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν, τὸν μόνον σκοπὸν καὶ τοῦ ἔθνους καὶ τῆς κυβερνήσεως. Πολλάκις αἱ κυβερνήσεις τῶν ἐθνῶν, ἀπατώμεναι τὴν μεγάλην ταύτην ἀπάτην, προσκολλῶνται ἐξαιρέτως εἰς τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τῆς κοινῆς εὐδαιμονίας τὸ μόνον, διώκουν ἓνα μόνον τοῦ κοινοῦ συμφέροντος κλάδον, καὶ δὲν στοχάζονται ὅτι ὅλα ταῦτα ἔχουν ἄξιαν σχετικὴν, καὶ ὅτι μόνη ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἄξιας ἐσωτερικῆς ὑποκείμενον.¹

Τέλος πάντων, νομίζω, φίλτατε ἀναγνώστα, ὅτι μετέφρασα βιβλίον ὠφέλι-

1. Ἰδε Bentham, Traité de leg. civ. et pen. ch. 4.

μον εἰς τὴν Πατρίδα μου· καὶ εἰς τὴν μετάφρασιν δὲν ἀπήντησα ὀλίγας δυσκολίας. Ἐπιστήμη εὐκολος καθ' ἑαυτήν, ἀλλὰ τὴν πρῶτην φοράν εἰσαγομένη εἰς τὴν Ἑλλάδα, γίνεται δύσκολος πρὸς τὸν Ἕλληνα μεταφραστήν. Ἡ ἔλλειψις τῶν λέξεων, ὅσαι δὲν ἔπρεπε νὰ εὐρίσκονται εἰς τὰ ἑλληνικὰ λεξικά, μὲ ἠνάγκασε πολλάκις νὰ ὀνοματοθετήσω, δηλαδὴ νὰ πράξω ἔργον μὴ ἀνήκον εἰς ἐμέ, ἀλλ' εἰς ἄνδρας τῶντι πεπαιδευμένους. Εὐθύς ἡ ὀνομασία τῆς ἐπιστήμης, *Πολιτικὴ Οἰκονομία*, μὲ τὴν ὁποίαν κοινῶς οἱ εὐρωπαῖοι τὴν ὀνομάζουσι, ἔπρεπε νὰ μεταβληθῆ· διότι εἶναι μὲν ἑλληνική, ὅμως δὲν εἶναι ὀνομαστικὴ λέξις ἀλλὰ φράσις ὀριστικὴ. Καὶ αὐτὸς ὁ Σαῆς, μὴ ἀποδεχόμενος τὸ διπλοῦν τοῦτο ὄνομα, ἐπρόβαλεν ἄλλα¹ ἑλληνικῆς καὶ αὐτὰ συνθέσεως καὶ παραγωγῆς, ὅμως αἰσθανόμενος τὴν ἀκαταλληλίαν αὐτῶν, οὐδέποτε τὰ μετεχειρίσθη. Ἐγὼ ἐνόμισα κατάλληλον νὰ τὴν ὀνομάσω *Πολισονομίαν*, καὶ ἴσως δὲν ἔσφαλα. Μὲ ὠδήγησεν εἰς τὴν ὀνομασίαν ταύτην ἡ λέξις *οἰκονομία*, πρὸς τὴν ὁποίαν ἡ λέξις *πολισονομία* δὲν πρέπει νὰ ἔχη ἄλλην σημασίας διαφορὰν, παρὰ τὴν συμβαίνουσαν ἐκ τῆς συνθέσεως, δηλοῦσα τὸν μετὰ λόγου τρόπον κατὰ τὸν ὁποῖον διατηρεῖται καὶ αὐξάνει ἡ περιουσία τῆς πόλεως, καθὼς ἐκεῖνη σημαίνει τὸν αὐτὸν τρόπον ὡς πρὸς τὴν περιουσίαν ἐνὸς μόνου οἴκου. Τὸ ρῆμα *πολισονομῶ* εἶναι ἑλληνικόν· ὁ Αἰσχύλος² ὀνομάζει *ἀρχὰς πολισονόμους*³ καὶ ἐγὼ δὲν ἔκαμα ἄλλο, παρὰ νὰ μεταφέρω τὴν λέξιν ἀπὸ γενικωτέρας εἰς ειδικωτέραν ἔννοιαν. Εἶναι κύριος ἕκαστος νὰ ὀνομάζει τὰ πράγματα ὡς θέλει· καὶ τοῦτο μόνον χρεωστεῖ, νὰ φυλάττη τὰς ἀναλογίας καὶ τοὺς κανόνας τῆς γλώσσης του, καὶ νὰ γνωστοποιῇ ὅσα ὀνομάζει, διὰ νὰ μὴ γίνεταί ἀκατάληπτος πρὸς τοὺς ἀναγνώστας του.⁴ Περὶ τούτου ἐφρόντισα ἐπιμελῶς, ἀλλ' οὔτε εἰς ταύτην οὔτε εἰς ἄλλην ὀνοματοθεσίαν διῴσχυρίζομαι διδασκαλικῶς, ὅτι ἔταξα τὸν λίθον ποτὶ τὰν σπάρταν.⁴ Ἐὰν εἶχα τὸν νοῦν ἐλεύθερον εἰς ἀτενεστέραν προσοχὴν, ἤθελα ἴσως ἀποδειχθῆν ὀλιγώτερον ἀτυχῆς εἰς ταύτην τὴν μετάφρασιν· ἀλλὰ πρὸς ταῖς ἐσωτερικαῖς τοῦ πραγματος δυσκολίαις, συνέβησαν καὶ ἐξωτερικαὶ πολυλαί, ἱκαναὶ νὰ μοῦ θορυβῶσι τὴν ψυχὴν, καὶ νὰ περισπῶσι τὸν νοῦν μου. Αἱ

1. Ἴδε εἰς τὴν δευτέραν τῆς πραγματείας του ἔκδοσιν τὰ προβαλλόμενα ταῦτα ὀνόματα.

2. Χομφ. Στίχ. 861.

3. Ἴδε Laromiquiere, *Leçons de Philosophie*.

4. Ἄν ἡ λέξις *Πολισονομία* δὲν ἐγκριθῆ εἰς ὀνομασίαν τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, δὲν ἔχομεν ἴσως ἄλλην προσφυσστέραν νὰ ἀντιτάξωμεν παρὰ τὴν *Πολιτοκτηματικὴν*. Οὕτως ὠνόμασεν αὐτὴν ὁ σοφὸς ὁμογενῆς, ὃς τις ἐξέδωκε διὰ τοῦ Λογίου Ἑρμοῦ κριτικὰς ἐπιστάσεις εἰς τὸ ἑλληνικὸν τοῦ Σνειδέρου λεξικόν (Ἴδε Λογ. Ἑρμ. περίοδος ἐσχάτη). Ἄν καὶ ἀνώνυμος ὁ σοφὸς οὗτος, ἐκ πάσης αὐτοῦ λέξεως, ὡς ἐξ ὄνουτος ὁ λέων, γνωρίζεται. Δὲν ἔτυχε νὰ παρατηρήσω τὴν ὀνομασίαν ταύτην ἐν καιρῷ, εἶδέ, ἤθελα τὴν μεταχειρισθῆν μὲ πολὺ θάρρος. Τὸ δὲ *χρηματιστικὴ*, ὡς ἄλλος τις προβάλλει νὰ ὀνομάσωμεν τὴν ἐπιστήμην ταύτην, εἶναι ὄνομα κοινόν, ἀνήκον ἐπίσης εἰς τὴν τραπεζικὴν, τὴν ὀβολοστατικὴν, τὴν ἐμπορικὴν κτλ. καὶ πρὸς δῆλωσην ὠρισμένως τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας, ἔχει χρεῖαν ὁμοίως ἡ λέξις αὕτη τῆς παραθέσεως ἢ συνθέσεως τοῦ πολιτικῆς.

κοινὰ τῆς Πατρίδος συμφοραί, αἱ ἰδιαιτέρας πρὸς ἐμὲ τῆς τύχης ἐπήρειαι, συχνοὶ περισπασμοί, μεταναστάσεις, βιβλίων ἀναγκαίων παντελῆς στέρησις, τόσαι ἄλλαι περιστάσεις, δὲν ἐσυγχώρησαν νὰ μεταχειρισθῶ εἰς τὸ ἔργον ὅλας τὰς μικρὰς δυνάμεις μου καὶ ὁ ἀναγνώστης διὰ ταῦτα θέλει ἀξιῶσειν, ἐλπίζω, εὐμενεστέρας συγγνώμης τὰς ἀτελείας καὶ τὰ σφάλματα τῆς μεταφράσεώς μου.

Εἰς τὰς νεωτέρας καὶ ἀσυνηθεστέρας λέξεις τῆς μεταφράσεως, παραθέτω πολλάκις καὶ τὰς γαλλικάς, ἀλλ' ἢ παράθεσις αὕτη, πρὸς τοὺς μὴ εἰδότας τὴν γλῶσσαν τῶν γάλλων, εἶναι ἀνωφελῆς. Ἐπρεπε νὰ συντάξω πίνακα τῶν κυριωτέρων καὶ περιεργωτέρων λέξεων τῆς πραγματείας, ὅμως μὲ ἐμπόδισαν τὰ πολλὰ τοῦ δευτέρου τόμου παραρτήματα. Οὐδέποτε μεταχειρίζομαι τὴν αὐτὴν λέξιν εἰς διαφόρους σημασίας·¹ τοῦτο ἔκαμε χάριν σαφηνείας καὶ ὁ συγγραφεὺς· ἀλλ' ἢ σαφηνεῖα δὲν εἶναι μόνος τῆς λέξεως ἀποτέλεσμα. Ἐγὼ μὲν ἐφρόντισα νὰ ἦμαι καθ' ὅλα σαφῆς εἰς τὴν μετάφρασιν· ὅμως καὶ ὁ ἀναγνώστης χρεωστεῖ πάντοτε νὰ εἶναι προσεκτικὸς, διὰ νὰ εἰσχωρῇ εἰς τὰς λεπτοτέρας τῆς ἐπιστήμης ἐννοίας, καὶ μάλιστα ἐπὶ τῆς πρώτης ἀναγνώσεως. Ἡ περὶ τοῦ πλοῦτου τῶν ἔθνῶν θεωρία, εἶναι μὲν ἐμβριθῆς καὶ ἐπιστημονικὴ, ὄχι ὅμως τόσον δύσκολος καθ' ἑαυτὴν πρὸς τοὺς ὀπωσοῦν πεπαιδευμένους, ὅσον τινες ἐνόμισαν· ἡ δυσκολία τῆς προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ τὰς ἐσφαλμένους γνώμας, ὅσας ἔχουν ὅλοι σχεδὸν περὶ πολλῶν αὐτῆς ὑποκειμένων, ἐγκριθείσας κατὰ δυστυχίαν, καὶ διδασχθείσας ἀπὸ ἐνδόξους συγγραφεῖς. Εἶναι δύσκολον, παραδείγματός χάριν, ν' ἀποβάλλῃ τις γνώμην τόσον γενικὴν, ὅτι τὸ χρυσοῖον καὶ ἀργύριον εἶναι τὰ τιμιώτερα πλοῦτη πρὸς τὰ ἔθνη καὶ τοὺς ἰδιώτας· ὅτι ἢ κατάβασις τῆς τιμῆς τῶν τροφῶν, εἶναι δημοσίᾳ συμφορὰ· ὅτι ὁ πλούσιος ὠφελεῖ τὸν πτωχόν, δαπανῶν ἀσώτως τὴν περιουσίαν του, κτλ. Ὅταν ἀπαλλαγθῆ ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ τοιοῦτους παραλογισμοῦς, ἐκ νηπιότητος αὐτοῦ ριζωμένους εἰς τὴν κεφαλὴν του, θέλει εὐρεῖν τὰς ἀπλὰς τῆς Πολιτισμοῦ ἀρχὰς ἀσυγκρίτως εὐκολωτέρας.

Ἄλλὰ πρὸς ἀπόλαυσιν ὅλης τῆς ὠφελείας, ὅσην ὑπόσχεται εἰς τὰ ἔθνη τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἢ διδασκαλία, δὲν ἀρκεῖ μόνον, θέλει τις ἴσως εἰπεῖν, νὰ καταλαμβάνωμεν εὐκόλως τὰς ἐννοίας τῆς· εἶναι χρεῖα πρὸς τοῦτους, νὰ μὴ ἀπαντήσωμεν δυσκολίαν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν τῆς. Αἱ μὲν κυβερνήσεις τῆς Εὐρώπης προφασίζονται εἰς τοῦτο δυσκολίας τινάς, ἢ δὲ τῆς Ἑλλάδος κυβέρνησις, ἀφ' οὗ ἀπολαύση, ὡς ἐλπίζομεν, τὴν ζητουμένην ἐλευθερίαν, καὶ εἰρηνεύση, ἀναδεχομένη κατὰ τὸ χρέος τῆς τὰ κοινὰ συμφέροντα, δὲν θέλει ἀπαντήσῃν καμμίαν δυσκολίαν εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν πολιτιστικῶν ἀρχῶν,

1. Ἐκτὸς ἴσως τῆς λέξεως *Κεφάλαιον*, τὴν ὁποίαν ἐξ ἀνάγκης μεταχειρίζομαι καὶ εἰς τὸ χρηματικὸν κεφάλαιον (*capital*) καὶ εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦ βιβλίου (*chapitre*)· καὶ πλὴν τῆς λέξεως *Δύναμις*, τὴν ὁποίαν ἐκλαμβάνω, ὄχι μόνον κατὰ τὴν συνήθη ὀνομασίαν τῆς ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἐρμηνείαν ἐνίοτε τῶν γαλλικῶν λέξεων *Talent* καὶ *Influence*.

τουλάχιστον εκείνων ὅσαι δὲν ἀνάγονται εἰς πράγματα ξενικῶν σχέσεων. Ἡμεῖς παραδ. χάριν, οὔτε χεῖρας ἔχομεν νὰ καταργήσωμεν διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τῶν μηχανῶν, οὔτε παλαιῶν προνομίων ἑταιρίας νὰ καταλύσωμεν, οὔτε ἄλλο τι κακῶς προτεταγμένον νὰ μεταρρυθμίσωμεν μὲ βλάβην μερικὴν, ἀλλ' ἀνεμποδίστως δυνάμεθα νὰ πράξωμεν, ὡς μᾶς διδάσκει ἡ ἐπιστῆμη φυτεύοντες εἰς τὴν Ἑλλάδα τὰ πολισονομικῶς ὠφέλιμα, ὡς εἰς χώραν γυμνὴν τοιούτων ἀκανθῶν καὶ τριβόλων. Διὰ νὰ μὴ ταυτολογήσω πλειότερον μὲ τὸν συγγραφέα μου, τοῦτο μόνον ἐπισημειῶ, ὅτι ἐὰν δι' ἀμέλειαν ἢ ἄλλων αἰτίαν ἀδιαφορήσωμεν πρὸς τοὺς ὀρθοὺς κανόνας τοῦ ἔθνικοῦ πλουτισμοῦ, θέλομεν ἀκούσειν πολλάκις, ὄχι Δημοσθένη τινὰ μὲ γλῶσσαν ῥητορικὴν, ἀλλὰ τὴν ἀνάγκην αὐτὴν μὲ χαλκόστομον σάλπιγγα βοῶσαν: Δεῖ, δεῖ χρημάτων, καὶ ἄνευ τούτων οὐδὲν ἐστι γενέσθαι τῶν δεόντων. Ἄλλ' ὁ σήμερον κατ' εὐδοκίαν θεοῦ, εἰς τὴν πρύμνην τῆς Ἑλλάδος καθημένος, εἶναι τόσον ἄγρυπνος καὶ προσεκτικός, ὥστε οὐδέποτε θέλει ἀποστρέψειν τοὺς ὀφθαλμοὺς του ἀπὸ τὸν ὑψίφωτον φάρον τῆς ἀληθείας, τὸν ὁποῖον ἐπύρσευσεν ἡ σοφία ὑπὲρ τῶν πλωιζομένων τοῦ βίου τὴν θάλασσαν· οὐδέποτε θέλει νυστάξειν πρὸς τὰς ὑφάλους, ἀποφεύγων αὐτάς κατὰ τρόπον σωτήριον, καὶ προσορμίζων τὸ σκάφος του εἰς τὸν λιμένα τῆς εὐδαιμονίας, ὅπου τῆς ἑλληνικῆς καὶ πάσης κοινωνίας τὸ πλήρωμα σπεύδει κατὰ φυσικὴν ὁρμὴν νὰ ῥίψῃ τὴν ἄγκυράν του.*

2

Γεώργιος Σουτζος, Στεφανούπολη, 1 Μαΐου 1827 πρὸς Σ. Βαλέτα

ΕΒΕ/ΤΧΟ, χγφ. ἀρ. 1277, φ. 196^γ (=σ. 389-390). Ἀντιγραφή στὸ δεύτερο τόμο τῆς μετάφρασης ἀπὸ τὸ Σπ. Βαλέτα.

Ἐπιστολὴ τοῦ Κυρίνου Γεωργίου Σούτζου πρὸς τὸν μεταφραστὴν τῆς παρούσης πραγματείας, Κύριον Σ. Βαλέταν.

Ἄνεγνωσα μετὰ προσοχῆς τὴν πολισονομικὴν πραγματείαν τοῦ σοφοῦ I. Β. Σαῆ εἰς τὴν πρωτότυπον αὐτῆς γαλλικὴν γλῶσσαν· ἀνέγνωσα ὁμοίως αὐτὴν καὶ εἰς τὴν ἀνέκδοτον ἔτι γραικικὴν σου μετάφρασιν. Πόσον ὠφέλιμον εἰς τὰ ἔθνη εἶναι τοῦτο τὸ σύγγραμμα, τὸ δικαίως περίφημον διὰ τοὺς ὑγιεῖς ἀρχάς του, ὅλος ὁ φωτισμένος κόσμος τὸ μαρτυρεῖ. Οἱ Ἕλληνες πρέπει νὰ σὲ ὁμολογήσωσι

* Σημ. Τὸ στοιχεῖον Μ. κατὰ τὸ τέλος ὀλίγων τινῶν σημειώσεων τιθέμενον, δηλοῖ ὅτι εἶναι τοῦ μεταφραστοῦ αἱ σημειώσεις ἐκεῖναι.

πολλὰς χάριτας διὰ τὴν μετάφρασιν ταύτην. Ἐγὼ τοῦλάχιστον, συνησθάνθη ὡς Ἕλληνα, μεγάλην χαρὰν, βλέπων τὸ ἔθνος μου προικιζόμενον καὶ μὲ τοῦτο τὸ σύγγραμμα. Ἐξ ἀρχῆς μέχρι τῆς σήμερον Ἕλληνες καὶ Ἄρηες καὶ Μοῦσαι εἶναι ἀχώριστα ὀνόματα. Δὲν τολμῶ νὰ ἐκφέρω γνώμην περὶ τῆς μεταφράσεώς σου· καὶ ὁ σοφὸς αὐτὸς κρίνεται ἴσως τολμητίας, ὅταν περιλαμβάνῃ τὴν ψῆφον τοῦ κοινοῦ, πολλῶ μᾶλλον ὁ ἀπαλῶς φιλομαθῆς· οὐδεὶς ὅμως ἐμπορεῖ νὰ με κατακρίνῃ, ἐὰν εἶπω, ὅτι ὁσάκις ἀπήντησα δυσκολίας εἰς τὴν μελέτην τοῦ συγγράμματος, καταφυγὼν εἰς τὴν μετάφρασίν σου, εὐκόλως ἔλυσα τὰς ἀπορίας μου. Περὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν τῆς μεταφράσεως σιωπῶ· οἱ εἰς τὸ μέλλον ἀναγνώσται σου θέλουν τὰς ὁμολογήσει. Ἐν τούτοις, ἐν ᾧ ἡσχολούμην εἰς ταύτην τὴν σπουδὴν, ἔρχεται εἰς χεῖρας μου σύγγραμμα Λουδοβίκου Σαῆ τοῦ ἐκ Νανέτης, ἀδελφοῦ τοῦ συγγραφέως σου I. B. Σαῆ, ἐπιγραφόμενον *Κριτικὴ ἐξέτασις τῶν κυριωτέρων πολιτικονομικῶν συγγραμμάτων*. Εἶδα ὅτι ὁ Λουδοβίκος ἐξετάζει αὐστηρῶς καὶ μὲ πολὺν λόγον τὰς γνώμας τῶν διασημοτέρων πολιτιστῶν· εἶδα ὅτι κρίνει ἐμβριθέστατα, καὶ διορθώνει εὐλογώτατα τὰς ὀλίγας ἀτελείας τοῦ ἀδελφοῦ του· εἶναι ὠρισμένη, εἶπα ἡ οἰκογένεια αὕτη νὰ τελειώσῃ τὴν δύσκολον ταύτην ἐπιστήμην· καὶ ἐστοχάσθη ὅτι κάλλιστα ἤθελε πράξει ὁ μεταφραστὴς τοῦ Σαῆ, ἂν ἐσυναπτε τὴν σύντομον ταύτην ἐξέτασιν τοῦ συγγράμματός του εἰς τὴν μετάφρασιν ἐν εἶδει σημειώσεων ἢ παραρτήματος. Ἐφρόντισα λοιπὸν νὰ τὴν μεταφράσω, καὶ νὰ σὲ τὴν προσφέρω διὰ νὰ τὴν μεταχειρισθῆς, ὅπως κρίνης εὐλογον, πρὸς ὄφελος τῶν ἀναγνωστῶν σου. Εἰς τὰς ἐπιστημονικὰς λέξεις μὲ ἐδίδαξε τῆς μεταφράσεώς σου τὸ χειρόγραφον. Δὲν εὔρισκα βέβαια προσφυστέρας καὶ καταλληλοτέρας.

Ἐκ τῆς μικρᾶς μου ταύτης μεταφράσεως, θέλει λάβει ὁ φίλος μου νέας ἀφορμὰς νὰ μὲ ὠφελήσῃ διὰ τῶν παρατηρήσεων καὶ συμβουλῶν του· καὶ μακρὰν ἀπ' ἐμοῦ διατρίβων, θέλει ἔχει αἰτίαν νὰ ἐνθυμῆται ἐνίοτε τὸν σεβόμενον καὶ τιμῶντα τὴν ἀξίαν τοῦ ὑποκειμένου του, τὸν εἰλικρινῆ αὐτοῦ φίλον

Γεώργιον Σουτζον.

Ἐν Στεφανουπόλει τῇ 1 Μαΐου 1827.

3

J. B. Say, Παρίσι 20 Ὀκτωβρίου 1828, πρὸς Γ. Χρυσίδη, Αἴγινα

Δφ. 0.26 x 0.21. Πρωτότυπο. Τὸ κείμενο στίς σ. 1-2· ἢ σ. 3 λευκῆ. I.E.E.E., Ἀρχεῖο Χρυσίδη 17067.

Monsieur

J' ai reçue avec beaucoup de plaisir et de reconnaissance, la traduction que vous avez faite en Grec moderne de mon Catéchisme d' Economie politique. Je

suis fier de pouvoir répandre par vos soins quelques idées utiles chez vos compatriotes; mais en même tems, je suis honteux de n' être pas en état de juger par moi-même du mérite de votre traduction. On me dit qu' elle est fort bonne, et je n' en suis pas surpris: la justesse des idées est un gage de la précision du Style. Puisse votre ouvrage faire sentir aux descendans de Xénophon, qu' après s' être rendus dignes de la liberté par leur bravoure, il ne leur reste plus qu' à la consolider par leurs lois. Le bon ordre protège l' industrie; il fera naître parmi vous l' aisance, et rendra les liaisons de commerce qu' il etablira entre vous et les autres nations de l' Europe, profitables pour les uns comme pour les autres. L' Europe sentira alors combien elle aura gagné en acquérant dans les Grecs des amis civilisés, au lieu d' une horde ennemie par les moeurs des peuples policés. Tels sont mes vaux, et j' ose dire mes espérances.

Agréez, Monsieur, l' expression de mon bien Sincère dévouement.

J. B. Say

Paris 20 octobre 1828

P. S. Je joins à cette lettre un exemplaire de la troisieme edition de mon Catéchisme dont vous pourrez faire usage quand vous publierez une seconde edition de votre traduction.

[στο κάτω μέρος τῆς σ. 1:] Monsr. G. Chrysedes à EGINE

[στῆ σ. 4:] A Monsieur G. Chrysedes à EGINE En Grèce

4

Σπ. Βαλέτας, Ἀθήνα 11 Αὐγούστου 1841, πρὸς τὸν Ὅθωνα

Δφ. 0,295 x 0,21. Πρωτότυπο, αὐτόγραφο. Τὸ κείμενο στὶς σ. 1-2. ΓΑΚ, Ἀρχεῖο Ὑπουργείου Παιδείας, προσωπικοὶ φάκελοι, Σπυρ. Βαλέτας.

Μεγαλειότατε!

Ὅτε ἠυδόκησεν εὐμενῶς ἡ ὑμέτερα Μεγαλειότης νὰ μὲ καταστήσῃ εἰς δημόσιον ὑπουργήμα, ἐγνώριζεν ἤδη ἀκριβῶς τὰ πολιτικὰ φρονήματά μου· διότι καὶ ἐπὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου μου, ὡσάκις ἔλαβα τὴν τιμὴν νὰ ὀμιλήσω πρὸς τὴν Μεγαλειότητά σας, παρέστησα εἰλικρινῶς τί φρονῶ περὶ τῶν συμβαινόντων πραγμάτων. Νὰ μεταβάλω σήμερον ἐκεῖνα τὰ φρονήματα, δὲν ἔχω λόγον· διότι τὰ πράγματα μένουσι πάντοτε τὰ αὐτά, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, καθ' ἡμέραν συμπλεκόμενα, γίνονται δυσκολώτερα παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα.

Μετὰ τοσαῦτα ὑπουργικὰ συμβούλια, Βασιλεῦ, παρατηρῶ μὲ λύπην μου,

ὅτι ἀντὶ νὰ προβαίνει ἡ Κυβέρνησις εἰς ἀγαθὴν ἔκβασιν, ὡς ἤλπισα ἐξ ἀρχῆς, ἔλαβε δι' ὅλου ἐναντίαν ῥοπήν, καὶ ὁ ταπεινὸς δοῦλος σας εὐρίσκομαι ἠναγκασμένος νὰ ὑπηρετῶ κατὰ τρόπον ἀντικείμενον πρὸς τὴν πεποίθησιν καὶ συνείδησίν μου.

Ὅθεν προσπίπτω εἰς τὰς πόδας τῆς Μεγαλειότητός σας, καὶ μετὰ δακρύων παρακαλῶ νὰ δεχθῆτε εὐμενῶς τὴν παραίτησίν μου, καὶ νὰ ἀντικαταστήσετε ἄλλον προσφυέστερον εἰς τὴν Γραμματεῖαν τῆς Ἐπικρατείας, τὴν ὁποίαν μοὶ ἐνεπιστεύθητε.

Τῆς ὑμετέρας Μεγαλειότητος
εὐπειθέστατος ὑπήκοος, καὶ ὑποκλινέστατος δοῦλος καὶ ὑπηρέτης
Σ. Βαλέτας

Ἐν Ἀθήναις τῇ 11. Αὐγούστου 1841.

ΔΙΟΡΘΩΣΗ

Ὁ ἀναγνώστης παρακαλεῖται στὴ σ. 138, τελευταία σειρά, ἀντὶ «Δὲν ξέρομε πότε ἀποφάσισε νὰ μὴν ἐκδώσει», νὰ διαβάσει: Τὸ τυπογραφεῖο Α. Ἀγγελίδη καταχώρισε Προκήρυξιν μετ' ἡμερομηνία 24-1-1838 γιὰ τρίτομην ἔκδοσιν τῆς μετάφρασης τοῦ Βαλέτα, τοῦ ἔργου τοῦ Say κατὰ τὴν ε' ἔκδοσιν (1826) ἢ ἀναθεώρησιν ὅμως τῆς μετάφρασης ποτὲ δὲν ἐτοιμάστηκε ὅπως φαίνεται στὴ διαθήκη τοῦ Βαλέτα ἀλλὰ καὶ στὸ χειρόγραφό του (ἐφ. Ἀθηνᾶ, ἀρ. 511/26-2-1838, σ. 2114· ἐπισήμανση τοῦ κ. Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκου).

